

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əlizadə Zümrüd Mürşüd

**" Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin qarşılıqlı əlaqə sisteminin inkişafı”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: 060403 - “Maliyyə”
İxtisaslaşma: “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., M.T.Babayev

Magistr

proqramının rəhbəri:

Kafedra müdiri:

i.e.d., professor Ə.Ə.Ələkbərov

Bakı – 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
FƏSİL 1 Gömrük, vergi və maliyyə nəzarəti sistemlərinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları.....	9
1.1: İqtisadiyyatın idarə edilməsində gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin rolu, məqsəd və vəzifələri	9
1.2: Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin növləri, formaları və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri	17
1.3: Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi bazası.....	24
FƏSİL 2 Müasir dövrdə gömrük, vergi və maliyyə nəzarəti sistemlərinin qiymətləndirilməsi.....	30
2.1: Azərbaycan Respublikasında gömrük, vergi və maliyyə nəzarəti sistemlərinin təşkili xüsusiyyətləri və müasir vəziyyəti,.....	30
2.2: Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi təhlili və qiymətləndirilməsi.....	44
FƏSİL 3 Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və qarşılıqlı əlaqə sisteminin inkişafı	
3.1: Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin tətbiqi və onların qarşılıqlı əlaqə sisteminin inkişafı.....	55
3.2: Gömrük, vergi və maliyyə nəzarəti sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	63
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	72
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	75
Əlavələr	
REZUME	
SUMMARY	
Magitrant	
Elmi rəhbər	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İstənilən dövlətin iqtisadiyyatının davamlı olması, iqtisadi inkişafın səmərəli təşkili və iqtisadiyyatın idarə edilməsində səmərəli maliyyə, vergi, gömrük sisteminin formalaşdırılması dövlət əhəmiyyətli məsələ kimi qarşıya çıxır.

Milli iqtisadi strategiyanın mühüm istiqaməti sabitliyə və iqtisadi yüksəlişə yiyələnmək, sosial rifahın yüksəldilməsi, iqtisadi sahədə təhlükəsizliyə nail olmaqdır. Haqqında bəhs edilən aspektlərin həyata keçirilməsi özəl sahənin inkişafı, qeyri-xoş məqamlı rəqabətin qarşısının alınması, azad sahibkarlığa hüquqi təminatın yaradılması, daxili bazarın yüksəlişinə çatmaqdan ötrü çevik infrastrukturun formalaşdırılması, özəlləşdirmə proqramının sürətləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, digər mühüm tənzimləyici tədbirlərin reallaşması ilə sıx tərzdə əlaqədardır. Şübhəsiz bu tədbirlər iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarını özündə cəmləşdirir və bilavasitə iqtisadi siyasətin məqsədyönlü təşkilindən asılıdır.

Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilən əsas dörd strateji hədəfdən birincisi Azərbaycanda fiskal dayanıqlığın təminatı və monetar siyasətdə üzən məzənnə rejiminə üstünlük ayrılmasıdır ki, bu siyasətlərin uzlaşdırılması nəticəsində makroiqtisadi sabitlik təmin ediləcəkdir. Bildiyimiz kimi, fiskal və eləcə də monetar siyasətin özəyini vergi, gömrük, maliyyə təşkil etdiyindən bu sahələrə nəzarətin təkmilləşdirilməsi ön plana çəkilmişdir.

Gömrük, vergi, maliyyə nəzarəti - dövlət idarəetməsinin ən vacib funksiyalarından biri olub, dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin qanuniliyi, məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi məsələlərində qəbul edilmiş standartlardan yayınma hallarının aşkar edilməsinə, bu cür meyillər yarandıqda isə uyğun tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Ölkənin maliyyə siyasətini uqurla reallaşdırmaq, maliyyə ehtiyatlarından effektiv surətdə istifadəsinə nail olmaqda maliyyə nəzarətinin rolu olduqca vacibdir. Maliyyə mexanizminin idarəedilməsi sisteminin təzədən yaradılması maliyyə resurslarından

istifadənin səmərəliliyinin artırılması, dövlət xərclərinin şəffaf tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması qarşıya qoyulan strateji vəzifələrdəndir.

Ölkə iqtisadiyyatının, əsasən büdcə gəlirlərinin önəmli mənbəyini formalaşdıran neft gəlirlərindən asılılığının aradan qaldırılması ilk növbədə nəzarət və onun ana sütununu təşkil edən maliyyə, vergi, gömrük nəzarəti sahəsində əsaslı dəyişikliklər tələb edir. Belə olan durumda, neftdən daxil olan gəlirlərin azalması zamanı büdcə daxilolmalarının kəskin aşağı enməsi ilə bərabər büdcələrarası münasibətlərin zəifləməsi ehtimalı da yüksəkdir. Bu çatışmamazlığı təkcə büdcə qanunvericiliyinin hesabına həll etmək olmur.

Tədqiqatdan belə qənaətə gəlmək olur ki, gömrük, maliyyə, vergi qanunvericiliyi, onların tətbiq edilmə metodologiyası və ümumilikdə bu üç sisteminin idarə edilməsi arasında qırılmaz qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Odur ki, maliyyə, vergi, gömrük siyasəti ölkənin iqtisadi sahədə siyasətinin ən fərqli alətləri olmaqla, bir tərəfdən, bütün səviyyələrdə büdcəyə daxil olan mənbələrin formalaşmasını təmin edir, əks mövqedən, iqtisadi subyektlərdən müxtəlif maliyyə resurslarının alınma şərtlərini dəyişərək dövlətin tənzimləyici funksiyalarını reallaşdırı bilər.

Ümumiyyətlə iqtisadi və sosial proseslər bir birini tənzimləməsi mümkündür deyildir. Belə olan vəziyyətdə bu kimi proseslər müntəzəm və ciddi surətdə müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalır ki, nəticədə dövlətin iqtisadi tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən problemlər yaşanır. Ona görə, bu problemlərin vaxtında həll edilməsi istənilən təzə neqativ amillərin qarşısına səhd çəkməkdən ötrü dövlətin mükəmməl nəzarət sistemlərinin olması lazımdır.

Bu prizmadan baxdıqda dövlət nəzarət sistemlərinin əsas istiqamətləri olan maliyyə, vergi və gömrük nəzarətinin kompleks təkmilləşdirilməsi dövlətin əsas tənzimləmə siyasəti kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Yuxarıda toxundugumuz məsələnin aktuallığını nəzərə alaraq ölkədə reallaşan iqtisadi islahatlar prosesi ilə əlaqədar, eləməizin qarşısında gömrük, maliyyə, vergi

nəzarətinin yeni müasir səviyyəli bazar iktisadiyyatı sisteminə istiqamətlənmiş kompleks konsepsiyaların işlənilib hazırlanması vəzifəsi dayanır.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Qeyd olunan məsələlərlə bağlı M.R. Boboev, A.V. Bryzgalin, L.I. Goncharenko, Belobjetski A.İ., V.V. Gusev, V.A. Kaşin, V.V. Knyazev, L.P. Pavlova, V.G. Panskov, Danilevski U.Y., S.G. Pepelyaev, A.P. Pochinok, V.M. Rodionova, D.G. Çernik, T.F. Yutkina, B.B.Kovalev, İ.T. Balabanov, İ.A. Blank, N.N. Slezneva, A.F. İonova, Z., Platonova L., Şeremet A.D., Şoxin S.A., və başqalarının əsərlərini nümunə göstərmək olar.

Bazar iktisadiyyatı dövründə AR maliyyə-vergı nəzarəti məsələləri ölkəmizin görkəmli iqtisadçı alimləri, Z.Səmədzadə, A.F.Musayev, Əvəz.Ələkbərov, D.Bağırov, M.Bağırov, M.Həsənli, A.Ş. Şəkəreliyev, V.T.Novruzov, B.X.Ataşov, Z.F.Məmmədov, R.M.Əliyev, Y.A.Kəlbəliyev, B. Ş.Qurbanov, T.T.Qurbanov və digər iqtisadçı alimlər gömrük, vergı və maliyyə nəzarətinin ayrı-ayrılıqda strukturunun yeniləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, dövlət maliyyə nəzarətinin həqiqətən tənzimlənmiş sistem halına salınması zəruriyyətinə diqqəti cəlb etmişlər, lakin nadir istisnalar nəzərə alınmasa bu barədə kompleks təkliflər irəli sürülməmişdir, xüsusi tədqiqat predmeti kimi bu üç sistemin kompleks təkmilləşdirilməsi ilə bağlı sistemli tədqiqatlar aparılmamışdır. Bir fakta da toxunmaq gərəkdir ki, gömrük, vergı və maliyyə nəzarəti fəaliyyəti dinamik proses hesab edilir, o daim yeni xüsusiyyətlər və inkişaf meyləri kəsb edir və bununla bağlı xüsusilə keçid iktisadiyyatlı ölkələrdə öyrənilmə səviyyəsindən əlaqəsi olmadan iqtisad elminin tədqiqat obyektində hələ uzun müddət özünə möhkəm və layiqli yer tutmalıdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Elmi-tədqiqat işinin başlıca hədəfini bazar iktisadiyyatı dövründə ölkədə gömrük, vergı və maliyyə nəzarətinin nəzəri bazasını təkmilləşdirmək, maliyyə, gömrük, vergı nəzarətinin dövlət siyasətinin reallaşması təsirinə qiymətləndirilməsi, bəhs etdiyimiz sahələrdə islahatların aparılması və onun sistem halına gətirilməsi barədə təkliflər işləyib hazırlamaq, inkişaf

yollarını axtarib tapmaqdır.

Tədqiqat işində qoydugumuz hədəflərə çatmaqdan ötrü aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi fikirdə tutulmuşdur:

- Gömrük, vergi və maliyyə nəzarəti sistemlərinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşunu tədqiqi;
- İqtisadiyyatın idarə edilməsində gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin rolu, məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin növləri, formaları və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin araşdırılması;
- Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin normativ-hüquqi bazasının qanunvericilik cərcivəsində tədqiqi;
- Respublikamızda gömrük, vergi və maliyyə nəzarəti sistemlərinin təşkili xüsusiyyətləri və müasir vəziyyətinin ümumi səciyyəsinin təhlil olunması;
- Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və qarşılıqlı əlaqə sisteminin inkişafı mexanizminin öyrənilməsi;
- Gömrük, vergi və maliyyə nəzarəti sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqatın işinin obyektı - Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətini reallaşdıran orqanların fəaliyyətidir.

Tədqiqatın işinin predmeti - Gömrük, vergi və maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri, praktiki aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası kimi dövlət nəzarətinin təşkililə bağlı ölkəmizin və beynəlxalq aləmin təcrübəli işçilərinin tarixi və müasir təcrübəsi, bu təcrübəni işıqlandıran alimlərin elmi əsərləri, AR və xarici dövlətlərin nəzarəti orqanlarının və onların beynəlxalq birliklərinin metodiki təminat və təşkilati-nonnativ xarakterli materialları, eləcə də dövlət nəzarəti sahəsində hüquqi münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik sənədləri təşkil edir.

Araşdırmanın gedişində ümumi elmi idrak metodları (induksiya, deduksiya, mücərrətləşdirmə, struktur-funksional, struktur-genetik, analiz və sintez, sistemləşdirmə), ekspert qiymətləndirmə metodu və sistemli yanaşma üsulları tətbiq edilmişdir. Tədqiqat üçün gərəkli olan əsas anlayışların ifadə edilməsində və mühakimələrin çıxarılmasında məntiqin aşağıdakı qanunlarından istifadə edilmişdir: eyniyyət qanunu, ziddiyyətəzizlik qanunu, üçüncünü istisna qanunu, kafi əsas qanunu.

Tədqiqatın informasiya bazasını AR və xarici dövlətlərin hakimiyət və idarəetmə, dövlət nəzarəti orqanlarının və onların beynəlxalq birliklərinin sorğu-informasiya, analitik hesabat məlumatları, rəsmi mətbuat orqanlarının və internet sisteminin müvafiq materialları, gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar digər informasiyalardan ibarətdir

Tədqiqat işinin nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəzəri və praktiki müddəalardan, tövsiyələrdən, konkret ümumiləşdirmələrdən Azərbaycanda gələcək iqtisadi dəyişikliklərin planlaşdırılması və reallaşması, iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini, büdcə prosesi çərçivəsində, dövlət idarəetməsi sistemi və strukturu sahəsində, mühüm təşkilatların restrukturizasiyasına və onların idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə dair qərarların qəbulundan ötrü həlledici əhəmiyyətə kəsb edən informasiya verə bilən səmərəli gömrük, vergi maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılmasında yararlanmaq mümkündür..

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Gömrük, vergi maliyyə nəzarəti sistemində aşağıdakı istiqamətlərdə müəyyən digər tədbirlərin görülməsi də məqsədəuyğun olardı:

- müasir dövrdə Azərbaycanda gömrük, vergi maliyyə nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri kompleks şəkildə təhlil edilmiş;
- gömrük, vergi maliyyə nəzarəti nəzarətinin normativ-hüquqi bazasının mövcud reallıqlara uyğun təkmilləşdirilməsi;
- Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin tətbiqi və onların qarşılıqlı əlaqəsinin kompleks şəkildə sisteminin inkişafının təkmilləşdirilməsi;

- Maliyyə, vergi, gömrük nəzarəti sisteminin inkişafının müasir meyilləri analiz edilmiş, maliyyə orqanlarının işinin modernləşdirilməsi mexanizmində dövlət nəzarəti standartlarının tətbiqi imkanları araşdırılmışdır;
- Ölkənin maliyyə, gömrük, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsaslı problemləri müəyyən edilmiş, milli nəzarət sisteminin xarici təcrübə ilə müqayisəsi əsasında ondan istifadə imkanları və yolları göstərilmişdir;
- müxtəlif nəzarət orqanlarının apardıqları yoxlamaların təkrarlanmasına yol verməmək mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Magistr dissertasiya işi giriş, üç fəsil, yeddi paragraf, nəticə və təkliflər, eləcə də ədəbiyyat siyahısı olan hissələrindən ibarətdir.

FƏSİL 1. GÖMRÜK, VERGİ VƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMLƏRİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadiyyatın idarə edilməsində gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin rolu, məqsəd və vəzifələri.

Nəzarət hər hansı mərhələdə yerinə yetirilən idarəetmənin əsas funksiyalarından biridir, idarəetmə fəaliyyəti prosesinin qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarına uyğunluğunun, habelə idarəedilən obyektə idarəetmənin təsirinin nəticələrinin aşkar edilməsinin müşahidə və yoxlanılması sistemini ifadə etməkdir .

Nəzarət cəmiyyətin fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında özünü biruzə verir. Sadaladığımızla bağlı olaraq nəzarətin iqtisadi, statistik, maliyyə, ekoloji, texniki, inzibati və s. növləri fərqləndirilir. Bu nəzarət formalarından əsas yerlərdən birində maliyyə nəzarəti gəlir.

Gömrük, vergi, maliyyə nəzarəti-özünəxas forma və usullarla təsərrüfat, idarəetmə subyektlərində maliyyə qanunvericiliyi və maliyyə institutunun qorunması, maliyyə əməliyyatlarının düzgünlüyü, səmərəliliyi, xərclərin məqsədyönlü və nəticəliliyini yoxlanması üzrə tədbirlər kompleksidir.

Həm gömrük, həm vergi, eləcə də maliyyə nəzarətinin ayrı-ayrılıqda həyata keçirilmə forması, siyasəti, növləri və s. vardır. Amma qeyd etsək ki, bunların hər biri ümumilikdə ölkənin maliyyə sabitliyinə nail olmaqdan ötrü reallaşır, onda biz onları ayrılıqda təhlil edib qarşılıqlı əlaqələrini nümayiş edə bilərik.

Gömrük, vergi və maliyyə nəzarətinin başlıca roluna aid edilir:

- ölkənin makro və mikro səviyyələrdə idarəedilməsi ;
- daimi maliyyə sabitliyinin əldə olunması;
- digər ölkələrə nisbətən maliyyə dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi;
- maliyyə sistemində baş vermiş kənarlaşmaların aşkarlanması ;
- yeni nəzarət tədbirlərinin hazırlanması.

Maliyyə nəzarəti əmtə-pul münasibətlərinə əsaslanan istənilən dövlətdə

zəruridir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə maliyyə nəzarətinin rolu xüsusən böyükdür. Məhz buna görə ki, təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətinin mühüm istiqaməti onun nəticəliliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi olur.

Tanınmış iqtisadçı U.Y. Danilevski maliyyə-vergi nəzarətinin tərifini özünəxas şəkildə bu cür açıqlamışdır: «İqtisadiyyatın, istehsalın idarə edilməsinin ümumi mexanizminin vacib funksiyalarından hesab edilən və ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, maliyyə-vergi nəzarəti maliyyə, kredit göstəricilərini özündə cəmləşdirir. Nəzarət sferasına adətən bolğu, pul, istehsal, mal-material dəyərlərinin pulla təcəssümündə döviyyəsi və istehlakı aid edilir». Belə olan məqamda bu cür yekun çıxartmaq olar ki, maliyyə-vergi nəzarəti təsərrüfatçılıq mexanizminin əvəzolunmaz unsuru hesab edilməklə dəyər xarakterinə malikdir. [16].

Maliyyə nəzarəti - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində maliyyə və onunla əlaqədar olan məsələlərin işlənməsi, həmçinin onun təşkilinin özünəməxsus metodlarının və təsirlərinin məcmusudur. Maliyyə nəzarəti maliyyə fəaliyyətinin nəzarət funksiyasının təzahuru, yaxud reallaşdırma forması olaraq özünü büruzə verir.. Bu reallaşdırma – maliyyə nəzarətinin məqsədlərini, mahiyyətini müəyyən edir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, nəzarət həm də dövlət idarəetməsi elementlərindən biri hesab edilir. Beləliklə, maliyyə nəzarəti - təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində maliyyə və onunla əlaqədar olan şirkətlərin işlənməsi, həmçinin onun təşkilinin özünəməxsus metodlarının və təsirlərinin məcmusudur.

AR iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçməsinin tamamlandığı və dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının gücləndiyi, həmçinin maliyyə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində üstünlük təşkil etdiyi bir zamanda idarəetmənin əsas elementi olan maliyyə nəzarətinin rolu daha daqabarıq şəkildə özünü göstərir. Təsədufi deyil ki, hazırda maliyyə şəffaflığının artırılmasına, mövcud nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsinə və butovlukdə götürükdə maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə böyük önəm verilir, qabaqcıl dünya praktikası nəzərə alınmaqla

şəffaflığın artırılması, iqtisadi inkişaf üçün maneələr torədən, qanunun aliliyini və sosial ədalət prinsiplərini kobud tərzdə pozan korrupsiyaya qarşı mubarizə olkə Prezidentinin son vaxtlarda imzaladığı sərəncamlarda da öz əksini tapır və maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi, təkmil nəzarət mexanizminin tətbiqi və butovlukdə maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi olkədə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin vacib bir istiqaməti kimi təsbit olunur.

Maliyyə nəzarəti istənilən mərhələdə maliyyənin idarəedilməsində aparıcı yerlərdə çıxış edir. Butun maliyyə sisteminin etibarlı fəaliyyəti dövlət tərəfindən maliyyə siyasətinin yardımı ilə reallaşır. Gomrug, vergi, maliyyə nəzarətinin başlıca məzmunu onun məqsədləri, vəzifələri və təşkilatı prinsipləri vasitəsilə açılır. İlk novbədə maliyyə nəzarətinin hədəfi makro və mikro səviyyədə adekvat idarəetmə qərarları qəbul etmək məqsədi ilə maliyyənin idarəolunması prosesində mümkün kənarlaşma və pozuntular haqqında operativ şəkildə tam və durust informasiya almaqdan ibarətdir.

Maliyyə nəzarətinin hədəfi onun yerinə yetirdiyi vəzifələrdə reallaşdırılır, başlıca vəzifələrinə bunları aid etsək yanılmarıq.

- dövlətin maliyyə sisteminin, maliyyə təhlükəsizliyinin sabitliyinin təmin edilməsi;
- təsərrüfatçılıq subyektlərinin öz maliyyə öhdəliklərinin, o cümlədən dövlət hakimiyyət orqanları qarşısında yerinə yetirilməsi;
- maliyyə sisteminin butun sfera və həlqələrində maliyyə resurslarının artımının təmini, onların qanuni, səmərəli və məqsəduyğun istifadəsinin təmin edilməsi;
- iqtisadi subyektlərin maliyyə maraqlarına əməl edilməsi, onların öz fəaliyyətlərinin nəticələrinə məsuliyyətlərinin artırılması;
- maliyyə sferasında huquq pozuntuları barədə xəbərdarlıq etmək, məqamında qarşısını almaqdan otu adekvat tədbirlərin gorulməsi;
- dövlətin maliyyə siyasətinin nəticəliliyinin gucləndirilməsi.

Maliyyə nəzarətinin başlıca elementləri qismində nəzarət obyektə və subyektə, nəzarətin prinsipləri, informasiya və normativ təminat, nəzarət mexanizmi, nəzarət

prosesinin bütün iştirakçılarının məsuliyyəti ozunu biruzə verir. Maliyyə nəzarətinin yardımçı elementlərinə maliyyə, texniki, kadr təminatı nəzarətini və s.daxil etmək mümkündür.

Nəzarət subyektlərinin məqsədyonlu fəaliyyət prosesi və ya maliyyə nəzarəti prosesi müəyyən metodların istifadəsinin yardımı ilə yerinə yetirilir. Maliyyə nəzarəti metodu dedikdə nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatların həyata keçirilməsinin konkret usulları başa düşülür. Nəzarət fəaliyyətinin və əməliyyatının xarici ifadəsi nəzarətin müəyyən formasında reallaşır. Nəzarət fəaliyyətinin və əməliyyatının həyata keçirilməsinin müəyyən edilmiş qaydası nəzarət usulu adlanır.

Maliyyə nəzarəti usullarının ardıcılığı ilə istifadə edilən metodlarının məcmusu ozluyundə maliyyə nəzarəti mexanizmini müəyyən edir. Bir adət olaraq maliyyə nəzarəti prosesi aşağıdakı əsas mərhələləri ozunə daxil edir:

- planlaşdırma-nəzarətin obyektinin, məqsədinin, vəzifə və formalarının maliyyə qərarlarının reallaşdırılmasını, qiymətləndirilməsi üçün kəmiyyət-keyfiyyət dəstəsinin formalaşmasını nəzərdə tutur;
- nəzarətin keçirilməsi məqsədilə nəzarət obyektinin vəziyyətinin öyrənilməsi və onun ilk qiymətləndirilməsini xarakterizə edən müəyyən materialların toplanması;
- nəzarətin nəticələrinin stimullaşdırılması (müəyyən meyarlar üzrə alınır-informasiyanın ümumiləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi) və hesabatın tərtibi;
- nəticələrin reallaşdırılması, nəzarətin nəticələri üzrə qəbul edilmiş qərarların bütün maraqlı olan tərəflərə çatdırılması, aşkar edilmiş pozuntu və çatışmazlıqlar üzrə tədbirlərin hazırlanib reallaşması.

Muasir zamanda iqtisadi siyasətin səmərəli reallaşması maliyyə siyasətinin formalaşdırılması, maliyyə-kredit, budcə-vergı mexanizminin düzgün qurulması ilə səciyyələnir. Maliyyə siyasətini şərtləndirən muhum amillərdən biri dövlətin maliyyə vasitələri ilə iqtisadi proseslərə təsir göstərməsidir. Lakin maliyyə siyasəti eyni zamanda, maliyyə ehtiyatlarının toplanması, onların səmərəli bolgusu və xərclənməsilə bağlı

ozunəməxsus xususiyyətlərə malik fəaliyyət növüdür. Maliyyə siyasətində aktualıq daşıyan məsələlərdən umdəsi onun reallaşması vaxtı maliyyə sisteminin bütün həlqələrində tətbiq edilən nəzarət tədbirləridir.

Vergı siyasəti həyata keçirilən vergı nəzarəti nəticəsində lazımı qərarların qəbul edilərək tətbiq edilməsi prosesini ifadə edir. Vergı nəzarəti nəticəsində tətbiq edilən bu siyasət hakimiyyət, eləcə də idarəetmə orqanlarının vergı qanunlarının məqsədyonlu tətbiqini müəyyən edən hüquqi münasibətlər kompleksidir.

Bazar iktisadiyyatı dövründə vergı siyasətinin məqsədi ölkənin bütün ərazisində səmərəli vergı mexanizminin fəaliyyətini təmin etməkdir. Fikrimizi başqa tərzdə ifadə etsək, vergı ödənişlərinin düzgün hesablanması, tam və məqamında dövlət büdcəsinə çatdırılmasından ötrü vergı ödəyicilərinə nəzarət tədbirlərinin tətbiq edilməsi, vergıdən qaçma kimi xoşagəlməz hallarının qarşısının qətiyyətlə alınmaq hədəfilə operativ nəzarətin gücləndirilməsi olduqca vacibdir.

A.B.Lobanov təbirincə vergı nəzarəti, istifadəsi büdcə sisteminə vergı daxilolmalarını təmin etməkdən ötrü nəzərdə tutulan forma və metodların məcmusunu özündə birləşdirən vergı münasibətlərinin reallaşdırılmasının təşkilati-idarəetmə sistemini dərk edilməlidir.

Vergı nəzarəti maliyyə nəzarətinin başlıca elementi və maliyyə mexanizminin vacib hissəsidir. Vergı nəzarəti fəaliyyəti vergı tutmanın bütün sferalarını cəmləşdirir və müxtəlif cür vergilərin, vergı ödəyiciləri qruplarının, ərazilərin kəsiyində reallaşdırır. Vergı nəzarəti bütün iktisadiyyata təsir göstərir, muhasibat hesabatının, vergı tutmanın qanunvericilik bazasının qorunmasına əlverişli mühit formalaşdırır. Vergı nəzarətinin mahiyyətini açıqlamaqdan ötrü, hər şeydən əvvəl ilk sırada, butovlukdə nəzarət kateqoriyasının xarakteristikasını vermək lazımdı.

Rus iqtisadçıları arasında öz dəsti xətti ilə seçilən E.D. Sokolova səlahiyyətli orqanların fəaliyyətini uzunəməxsus tərzdə ifadə edir: “Vergı nəzarəti umumdövlət maliyyə nəzarətinə aiddir və vergı qanunvericiliyinə düzgün riayət edilməsini, büdcəyə

və budcədən kənar fondlara vergilərin və yığımların hesablanmasını, məqamında və tam şəkildə ödənilməsini təmin edən səlahiyyətli təşkilatların fəaliyyətinin vergi hüququ normaları çərçivəsində tənzimlənməsini müəyyənləşdirir” .

Bu sahənin iqtisadçılarından hesab edilən Professor D.Bağırovun fikrincə, vergi nəzarəti vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyekdlərinin uçotuna, o cümlədən vergi qanunvericiliyinə düzgün əməl edilməsinə vahid nəzarət sistemi olub, vergi orqanları tərəfindən vergilərin tam və vaxtında toplanmasının təmin edilməsində muhum əhəmiyyət kəsb edir. [7].

Vergi nəzarətinin yuxarıda bəhs etdiyimiz mahiyyətindən belə bir yekuna gəlmək olur ki, bu anlayışın mahiyyətini açıqlamaqla bütün müəlliflər vergi nəzarətini vergilərin vaxtılı-vaxtında budcəyə köçürülməsi, vergi qanunvericiliyinə tələblərinə cavab verən fəaliyyətin əməl edilməsi, vergi qanunvericiliyinə görə məsuliyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi fikrinə gəlmişlər. Bununla eyni vaxtda soyləməyə lazım var ki, bütün müəlliflər bu nəzarət fəaliyyətinin hüquqi aspektlərini göstərir, müvafiq hüquqi normalarla tənzimlənməsini qeyd edirlər.

Vergi nəzarətinin məzmununa təkcə vergi qanunvericiliyinin gözlənilməsinə nəzarət ilə bağlı məsələlər deyil, həmçinin də onun fəaliyyət prosesi barədə məlumatları saxtalaşdıran iqtisadi subyektlərin aşkarlanması, bu məlumatların səhihlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi, vergi öhdəliklərinin müəyyən edilməsinin dolayı hesablama-analitik metodlarından istifadə əsasında daha mötəbər informasiyanın əldə olunması şamil edilir. Göründüyü kimi, vergi inzibatçılığı və vergi nəzarəti arasında subyekt-obyekt tərkibinə, məqsəd və funksional xüsusiyyətlərinə, reallaşması prinsiplərinə və usullarına görə fərqlər mövcuddur.

Mütərəqqi dünya standartlarına uyğunlaşma və beynəlxalq səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilən əksər vergi xidmətlərini göstərmək Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu başlıca hədəflərdən sayılır. Odur ki, özəl sektorda inkişafı və sahibkarlıq qurumlarının qeydiyyatını təbliğ edən, ehtiyatla təyin olunmuş, reallığa

uyğun vergi tariflərinə malik olan, effektiv və ədalətli vergi və icra sistemini təqdim etmək yonumundə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Vergi sisteminin və onun idarə olunmasının əlverişli biznes mühiti üçün aktualıq kəsb etdiyini nəzərə alaraq, respublikada biznes subyektlərinin vergi odənişləri aparmasını yüngülləşdirən mutəmadi islahatlar həyata keçirilmişdir.

Şəffaflığı artırmaqla, vergi odəyicisi və vergi orqanı arasındakı qarşılıqlı inamın gücləndirilməsi, habelə dayanıqlı iqtisadi inkişafı təşviq etməkdə vergi potensialının müəyyənəşdirilməsi məqsədilə vergi sistemini təkmilləşdirmək istiqamətində islahatların davam etdirilməsi planlaşdırılır. Həmin istiqamətdə irəliləmək üçün, başqa ölkə şirkətlərinin vergi yukunu və əməliyyatların hamısı üçün dəyər zənciri üzrə vergilərinin təsirini hesablayaraq, ədalətli vergi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi aparılır.

Tarixi faktlara nəzər yetirdikdə aydın olur ki, hələ XX əsrin əvvəllərindən etibarən beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin bütün formalarında sürətli artım baş vermişdir. Ticarət dövriyyəsi yüksəlmiş, kapitalın və əmtəənin beynəlxalq hərəkəti sürətlənmiş, istehsalın kooperasiyalaşması inkişaf etmiş, genişmiqyaslı işçi qüvvəsinin miqrasiyası baş vermişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, dünya ölkələri arasında xarici ticarət əməliyyatları reallaşdırdığı tarixdən gomrug fəaliyyəti də göstərilməkdədir. Belə ki, nəzəri yanaşmalarda da qeyd edildiyi kimi, sərbəst ticarət, yalnız nəzəri cəhətdən mümkündür, praktikada isə dövlətlər xarici ticarət əməliyyatlarını bu və ya digər usullarla məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Bu baxımdan da, gomruyun tarixi xarici ticarətin meydana gəlməsi dövrünə təsaduf edir. Bütün bunlar isə, milli təsərrüfatların davamlı və dinamik inkişafında xarici amillərin təsirini kəskin şəkildə artıraraq, gomrug nəzarətinin səmərəli təşkilini daha da zəruri etmişdir.

Beləliklə, AR gomrug nəzarət sisteminin inkişaf dinamikasına nəzər saldıqda bəlli olur ki, mustəqilliyin əsas göstəricilərindən biri hesab edilən gomrug nəzarəti, müasir dövrdə həm ölkənin xarici bazarlarla əlaqələrini səmərəli şəkildə tənzimləyir, həm də

milli istehsal sahələrini haqsız rəqabətdən etibarlı şəkildə qoruyur. Gomrug sistemi hazırki məqamda istər normativ-huquqi baza baxımından, istər sərhəd-gomrug prosedurlarının sadələşdirilməsi nöqtəyi-nəzərdən, istərsə də xarici iqtisadi əlaqələrdən dövlət budcəsi gəlirlərinin artımı baxımından ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Butun bunlarla yanaşı, müşahidələr göstərir ki, gomrug sisteminə daxil olan strukturların əksəriyyəti texniki-texnoloji baxımdan muasir avadanlıqlarla yüksək səviyyədə təmin edilsə də, müəyyən gomrug idarələrində bu, hələlik tam şəkildə tələbata uyğun deyildir. Bu baxımdan da, qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri də infrastruktur və kadr təminatını yeniləkməklə yanaşı, davamlı olaraq texniki texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə prosedurların sadələşdirilməsidir.

Muasir şəraitdə ölkəmizdə aparılan iqtisadi siyasətin əsasını təşkil edən gomrug siyasətinin başlıca hədəfi dövlət budcəsinin mədaxil hissəsini formalaşdırmaqdan, gomrug nəzarəti və mal dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadəni təmin etməkdən, daxili bazarı qorumaqdan, milli iktisadiyyatı stimullaşdırmaqdan, qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq digər tədbirləri gerçəkləşdirməkdən ibarətdir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla gomrug siyasəti ölkəmizin iqtisadi suverenliyinin və təhlükəsizliyinin qorunması, iktisadiyyatın dünya təsərrufatı ilə integrasiyasının təmin olunmasına yönəldilmişdir. AR Gomrug Məcəlləsinə görə, gomrug nəzarəti-gomrug işi barədə ölkə qanunvericiliyinə, həmçinin icrasına nəzarət respublikanın gomrug orqanlarına həvalə edilmiş, AR digər qanunvericiliyinə və dövlətlərarası müqavilələrinə riayət edilməsini təmin etmək hədəfi ilə reallaşdırılan tədbirlər toplusudur.

Gomrug, vergi və maliyyə nəzarəti müəyyən prinsiplər əsasında təşkil edilir və aparılır. Umumiyyətlə nəzarət sisteminin əsas prinsipləri bunlardır: qanunçuluq, müstəqillik, obyektivlik, aşkarlıq, məsuliyyətlik, funksiya və səlahiyyətlərə hədd qoyulması, sistemlilik.

Qanunçuluq prinsipi nəzarətin hədəf və vəzifələrinə uyğun tərzdə aparılmasını imkan verən hüquqi bazanın mövcudluğunu özündə cəmləşdirir. Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlarının mustəqilliyi (təşkilati, funksional və maliyyə) fəaliyyətdə olan qanunvericiliklə təmin edilir.

Obyektivlik dedikdə təsərrüfatçılıq subyektinin (nəzarət) operativ fəaliyyətində işin mahiyyətini bilmədən hasil olan fikrə əsaslanma, müdaxilənin olmaması, nəzarət tədbirlərinin yekunları üzrə nəticələrin əsaslı olması başa düşülür. Aşkarlıq prinsipi dövlət və kommersiya sirlərinə aid müəyyən olunmuş normalara və qaydalara riayət etdiyi maliyyə nəzarətinin nəticələrinin hamı üçün aydın olmasını cəmləşdirir. Məsuliyyətlik prinsipi maliyyə nəzarəti işçilərinin öz vəzifə borclarına vicdanlı münasibətlərini nəzərdə tutur. Funksiya və vəzifələrin həddinin müəyyən edilməsi prinsipinin reallaşdırılması maliyyə nəzarəti həyata keçirən orqanların fəaliyyətində təkrarlanmanın olmamasını nəzərdə tutur. Sistemlilik prinsipi hüquqi bazanın vahidliyinin, maliyyə nəzarəti tədbirlərinin reallaşdırılmasında dövriliyinin müəyyən edilməsi deməkdir.

1.2. Gəmrək, vergi və maliyyə nəzarətinin növləri, formaları və fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.

Maliyyə nəzarətinin növləri, metod və formalarının və təsnifləşdirilməsinin əsasında müəyyən əlaqələri xarakterizə edən əlamətlər durur.

Maliyyə nəzarətinin növlərini müəyyənləşdirmək üçün uyğun qayda şəkilində təsərrüfatın daha ciddi əlamətlərindən olan nəzarətin subyekt və obyektinə əsas götürülür. Bu haqda daha əvvəl də qeyd etmişdik.

Yuxarı da toxundığımız məsələ kimi nəzarətin obyektinin xüsusiyyətindən bağlı olaraq belə nəzarət növləri fərqləndirilir: büdcə, vergi, gəmrək, valyuta nəzarəti, sığorta sferasının nəzarəti, pul-kredit, büdcədən kənar fondların iş prinsipinə nəzarət və yaxud s.

Adətən maliyyə nəzarətinin ustunluk təşkil edən bu kimi novləri fərqləndirilir.

Maliyyə nəzarətinin novləri .

Cədvəl 1.1.

Maliyyə nəzarətinin novləri	
Təsnifatın əlamətləri	Maliyyə nəzarətinin novləri
Nəzarətin subyekti	Dövlət, qeyri-dövlət (audit, təsərrüfatdaxili, ictimai)
Nəzarətin obyektı	Budcə, vergi, gəmrug, valyuta, sığorta, pul-kredit və s.

Budcə nəzarətinə gəldikdə o maliyyə nəzarətinin aparıcı novlərindən sayılmaqla budcənin xərc və gəlirlərinin tərtibinin və icrasının düzgünlüyünün yoxlanılmasına, budcənin icrası gedişində qanun pozuntularının aşkar edilməsinə, budcə uçotunun düzgün aparılmasına nəzarəti reallaşdırır.

Vergi və gəmrug sahəsində nəzarətə ya nəzarətin müstəqil novləri kimi, ya da budcə nəzarətinin tərkibi olmaq olaraq gormək mümkündür. Obyektiv maliyyə sisteminin müxtəlif sfera və həlqələrində əmələ gələn maliyyə münasibətləri olan maliyyə nəzarətini subyektinə görə həm dövlət idarəetmə orqanları, eləcədə qeyri-dövlət maliyyə orqanları reallaşdırı bilər.

Bu uç sahənin nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatlarının məcmusu bəzi amillərin təsir dairəsindən asılı şəkildə çıxış edən bu və yaxud başqa formada ifadə oluna bilər. Nəzarətin yerinə yetirilmə anı və yeri, onun aparılmasının dövriliyi və bu səpkidə olan amilləri qeyd edilməklə maliyyə, vergi və gəmrug nəzarətinin aşağıdakı formalarını ayırmaq olar.

1. Birinci cari və sonrakı nəzarət;
2. Yoxlama, muayinə etmə, nəzarət olma, müşahidə etmə, təftiş;
3. Budcə, sığorta, valyuta, kredit, investisiya , vergi pul tədavulu;
4. Kameral və ya səyyar maliyyə nəzarəti;
5. Xarici və maliyyə nəzarəti;

6. Başdan-başa və seçmə maliyyə nəzarəti;
7. Sənədli və faktiki maliyyə nəzarəti;
8. Sistemativ, dövri olaraq və birdəfəlik maliyyə nəzarəti
9. İlkin, təkrar və əlavə maliyyə nəzarəti.

Gomrug, vergi və maliyyə nəzarəti başlama müddətinə görə qabaqcadan (ilkin) nəzarət, cari və sonrakı nəzarət fərqləndirilir. İlkin (qabaqcadan) nəzarət - təsərrüfat və maliyyə işinin baş verməsindən əvvəl reallaşır və mümkün ola biləcək qanunsuzluqların məqamında neytrallaşdırmaq hədəfi daşıyır.

İlkin (qabaqcadan) maliyyə nəzarəti - maliyyə iş əməliyyatları start götürənə qədər yerinə yetirilir. Bu proses budcədənəkar fondların layihəsi haqqında qanunun müzakirəsi və təsdiqi gedişində, budcə smetalarının tərtibi mərhələsində verir. O, maliyyə qanunvericiliyi pozuntularının qarşısına səhd çəkməkdən otru önəmli rola malikdir.

İlkin maliyyə vergi nəzarəti-maliyyə vəsaitlərinin formalasması, proqram və layihələrin tərtib edilməsi və təsdiqi mərhələsində aparılan nəzarətdir. İlkin gomrug nəzarəti müəssisələrin gomrug planının, müəssisələrin xərc və gəlir smetalarının, budcə layihəsinin, müqavilə qaydalarının və s. sənədlərin tərtibi olunması və təsdiq edilməsi anı həyata keçir. Belə olan durumda, bu nəzarət idarə və orqanların gomrug fəaliyyətlərində əmək, material və gomrug ehtiyatlarından düzgün olmayan və qeyri-hədəflərdən otru istifadə olunmasının və butovlukdə mənfi gomrug nəticələrinin qarşısını alır.

Bundan başqa Gomrug planlarının (proqnozlarının, xərc və gəlir smetalarının) tərtib edilməsi ərəfəsində onun köməyi ilə əlavə gomrug ehtiyatları çıxarılır, müəssisənin özünün gomrug vəziyyəti yaxşılaşdırılır. Bu, istehsal prosesində onun məsuliyyətinin gücləndirilməsinə kömək edir. Gomrug nəzarətinin bu forması qanun və digər normativ aktların pozulmasını xəbərdar edir. O, əsaslı qoyulus mənbəyinə olan tələbatı və mənfəət hesablaşmasının əsaslandırılmasını yoxlayan zaman reallaşır.

Cari maliyyə nəzarəti maliyyə isinin əməliyyatının yerinə yetirilməsi gedisatındabası verir. Bu nəzarət parlament dinləmələri gedisində budcənin icrasının ayrı-ayrı məsələləri müzakirə edilərkən, deputat sorğusu ilə bağlı olaraq, budcənin kassa xərclərinin həyata keçirilməsi, odənisi sənədlərinin xəzinə orqanları tərəfindən yoxlanılması zamanı tətbiq edilir. Cari maliyyə nəzarəti nəzarət obyektinin durumunu əks etdirən zəruri operativ informasiya yiyələnməyə, kənarlaşma halları asqarlandıqda zəruri dəyişikliklərin edilməsinə imkan verir.

Cari maliyyə-vergı nəzarəti-ilkin sənədlər, operativ xəzinə və muhasibat uçotu, inventarlaşma materialları və müşahidə məlumatları əsasında vəsaitlərin yaranması və istifadəsi boyunca maliyyə təsərrüfat isinin başlama mərhələsində aparılan nəzarət formasıdır. Cari gəlir nəzarəti – gəlir planının yerinə yetirilməsi gəlir-təsərrüfat əməliyyatları keçirildikdə, pul vəsaitlərinin və əmtəə material dəyərlilərinin sərfinin norma və normativlərə uyğunluğu təftisi əvvəlcədən (qabaqcadan) verilmiş vəsaitlərin istifadəsi, vəsaitlərin xərc planlarına uyğun buraxılması zamanı həyata keçirilir. Cari gəlir nəzarətinin təsərrüfatdaxili yığım ehtiyatlarının artırılmasının arasdırılmasında əhəmiyyəti böyükdür.

Gəlir nəzarəti gəlir intizamının pozulmasına yol verməmək hədəfi ilə müəssisələrin gəlir planlarının icrası prosesində, muhasibat əməliyyatlarını apardıqda sənədlərin yoxlanılması zamanı, gəlir orqanları tərəfindən kredit alınan zaman daim olaraq gəlir işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Sonradan maliyyə- vergı nəzarəti - müəyyən hesabat dövrü bildikdən sonra həyata keçirilən yoxlamadır. Bir qayda olaraq sonrakı nəzarətin yekunları üzrə sənədlər (məsələn, akt) tərtib edilir ki, onun da müddələrinin əməl edilməsi məcburidir. Bu vaxt Dövlət budcəsinin, budcə idarələrinin smetalarının, müəssisə və təşkilatların Gəlir planlarının icrası zaman pul vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi yoxlanılır. Nəzarətinin bu forması əsasən sənədli yoxlama usulu ilə aparılır. Sənədli və faktiki nəzarət. Vergı-gəlir nəzarətinin məlumat təminatına görə sənədli

yoxlama və faktiki yoxlama fərqləndirilir. Sənədli yoxlama aşağıdakı usullarla həyata keçirilir:

- sənədlərin formal, məntiqi və hesabı yoxlanılması;
- sənədlərdə əks etdirilmiş təsərrüfat əməliyyatlarının hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsi;
- qarşılıqlı yoxlama (sənədlərdə əks etdirilmiş əməliyyatların tərəf-muqabil müəssi sanin analoji sənədlərində göstərilməsi və ya belə əməliyyatların yoxlanılan müəssisənin digər sənəd və uçot regisfirmədə əks etdirilməsinin aydınlaşdırılması);
- ilkin sənədlərdə göstərilən məlumatların muhasibat yazılıslarında düzgün əks etdirilib-etdirilməməsinin aydınlaşdırılması;
- iqtisadi təhlil.

Təcrübədə sənədlərin öyrənilməsinin iki usulu tətbiq edilir:

- ilkin sənədlərdən uçot göstəricilərinə (analitik və sintetik uçota), daha sonra muhasibat hesabatlarına doğru,
- hesabat göstəricilərindən uçot registrlərinə, daha sonra ilkin sənədlərə doğru.
- müəssisənin fəaliyyətinin daha dərinlən öyrənilməsi və ilkin sənədlərdəki məlumatların düzgünlüyünün müəyyənəndirilməsi faktiki nəzarətin xüsusi usulları ilə gerçəkləşir.
- inventarlaşdırma;- tədqiqat;- ekspertiza.

Gorunduyu kimi, qanunvericilikdə göstərilmiş vergilərin məqamında budcəyə odənilməsinə nəzarət vergi odəyicilərlənin vergi orqanlarında uçota alınmasından başlayır. Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən müəyyən metodlardan istifadə edilir ki, onlara da adətən muayinə, yoxlama, təftis, nəzarət, müşahidə monitoring, təhlil və s. aid edilir. Muayinə gələcəkdə ətraflı yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə konkret məsələ üzrə məlumatların toplanması və ümumi təhlilidir. Yoxlama vergi - təsərrüfatçılıq subyektlərinin müəyyən maliyyə - təsərrüfat əməliyyatları üçün ayrıca nəzarət fəaliyyəti və yaxud nəzarət fəaliyyəti sisteminin

tətbiqini ifadə edir.

Yoxlama gomrug-təsərrufat fəaliyyətinə aid ayrı-ayrı sənədlər, balans hesabat və məxaric məlumatları əsasında aparılır. Yoxlama zamanı Gomrug intizamının pozulması üzə çıxarılır və bu cür mənfi halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər nəzərdə tutulur. Təftis - maliyyə nəzarətinin daha dərin və geniş həcmli metodudur. O, yoxlanılan dövrdə aparılmış təsərrufat subyektlərinin maliyyə-təsərrufat isisnin əməliyyatlarının qanunauyğunluğunun, məqsədyonluluyunun və səmərəliliyinin, habelə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanunauyğunluğu və düzgünlüyünün sənədlər və fiziki yoxlamalar məcburi nəzarət fəaliyyəti sistemidir.

Yoxlamadan fərqli olaraq təftis yoxlanılan təşkilatlarda isin vəziyyəti haqqında daha dolğun və düzgün məlumat verir ona görə ki, yoxlanılan sənədlərin hamısının əhatə olunmasını nəzərdə tutur. Yoxlanılan məsələlərin əhatəsi tamlığı üzrə yoxlama və təftis tematik (məşğul dairə məsələlər üzrə aparılır) və kompleks (yəni, təsərrufat maliyyə fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün aspektlərini əhatə edir) olur.

Nəzarətin mənbə xarakterinə görə sənədli yoxlama və təftis (təşkilatın fəaliyyətində maliyyə hesabatlılığını və sənədlərin yoxlanması) və faktiki (pul vəsaitlərinin və maddi ehtiyatların və s. inventarlaşmasının aparılması kimi fəndlərdən istifadə edilir) təftisin nəticələri aktla rəsmiləşdirilir ki, bunun da əsasında maliyyə-təsərrufat pozuntularının aradan qaldırılması, maddi zərərlərin əvəzinin ödənilməsi və günahkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə tədbirlər gərilir.

Təftis Gomrug nəzarətinin əsas metodu olub müəssisə, idarə və təşkilatların hesabat dövründəki Gomrug təsərrufat fəaliyyətinin yoxlanmasını əhatə edir. Obyektdən asılı olaraq təftis tam (başdan-bas), qismən, kompleks və tematik kimi fərqlənirlər. Eyni zamanda onlar planlı və plandankənar ola bilər. Əgər sənədlərin bir hissəsi nəzarətdən keçərsə, yoxlama qismən aparılmış hesab edilir. Aparılan təftislər xarakterinə görə iki cür olur: sənədlərə əsasən (uçot qeydləri və ya hesabat sənədlərinin əsl əsasında) və faktlara əsasən (müvcud pul vəsaiti və material qiymətliləri əsasında). İstənilən təftisi

həyata keçirmək üçün proqram tərtib edilməlidir. Proqramda təftisin obyekt, məqsədi, mövzusu və əsas məsələləri əhatə olunur.

Keçirilən təftisin yekununa əsasən akt tərtib edilir və onun Qanunda müəsisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində uzə çıxarılmış noqsanları aradan qaldırmaq və daxili ehtiyatları səfərbər etmək üçün tədbirlər planı işlənilib hazırlanır. Gomrug nəzarətinin subyektə nəzarət funksiyaları verilmiş idarə və təşkilatlar hesab edilir. Nəzarət etmə (goz yetirmə) bu və ya digər fəaliyyət sahəsində müəyyən edilmiş şərtlərin həyata keçirilməsi üzərində müşahidə uzrə dövrü nəzarət fəaliyyəti sistemini ifadə edir. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin lisenziyalasdırma şərtlərinə əməl edilməsi məqsədi ilə onların fəaliyyəti üzərində nəzarət həyata keçirilir. Müşahidə (monitorinq) nəzarətdən fərqli olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində cari dəyişiklikləri müəyyən etmək məqsədilə müşahidə uzrə daimi bas verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyat sistemini ifadə edir.

Gomrug Məcəlləsinə görə gomrug nəzarətinin formaları aşağıdakılardır:

- a) gomrug hədəflərindən ötrü gərək olan sənəd və məlumatların yoxlanılması;
- b) gomrug muayinəsi (yoxlanması) (mal və nəqliyyat vasitələrinin muayinəsi, şəxsi muayinə gomrug nəzarətinin xüsusi forması);
- c) mal və nəqliyyat vasitələrinin uçotu;
- ç) fiziki və vəzifəli şəxslərin sifahi sorğusu;

Respublika Gomrug Nazirliyinin aparatı tərkibində nəzarət idarəsi, yerli Gomrug orqanlarında isə nəzarətçi mufəttis fəaliyyət göstərir. Gomrug orqanları tapsırıqların yerinə yetirilməsinə, əmək haqqı fondunun xərclənməsinə, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılması və istifadə edilməsinin düzgünlüyünə daim nəzarət etməli, istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək uzrə təkliflər hazırlamalı və onları həyata keçirməlidir. Kredit təşkilatları Gomrug nəzarətini sudanın veriməsi və geri qaytarılması zamanı həyata keçirirlər.

Daxili Gomrug nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin struktur bölmələri tərəfindən

həyata keçilir. Bir qayda uyğun müəssisə və təşkilatlarda Gomrug nəzarəti bas muhasib və Gomrug sobəsinin işçiləri tərəfindən həyata keçirilir.

Vergı orqanı - Gomrug nəzarəti üçün operativ orqan hesab edilir. AR Vergilər Nazirliyi vergı xidməti sistemi orqanlarına rəhbərlik edir. Vergı idarəsi eyni zamanda müəssisə və təşkilatların təşkilati-huquqi forma və təbəçiliyindən asılı olmayaraq Gomrug vəziyyətinin yoxlanmasını təmin edir. Vergıya cəlb olunacaq mənfəətin azaldılmasına yol verməmək məqsədi ilə onun düzgünlüyünü yoxlayır, bütün obyekdləri və həmçinin vergıya cəlb olunmağa real imkanı olan obyekdləri qeydə alır. Vergı orqanı mütədiyə edilən mulkiyyətin rəsmiləşdirilməsini, sahibsiz əmlakın, dövlət xəzinəsinə keçirilən əmlakın qiymətləndirilməsini və uqotunu təmin edir. Vergı orqanının mulkiyyət formasından təbə olmayaraq hər bir təşkilatlardan sənədlə müəyyənmiş kommersiya sirlərindən başqa bütün lazımi sənədləri tələb etmək huququna malikdir. Vergı idarəsinə, həmçinin vətəndaşların sahibkarlıq haqda qanunlara riayət etmələri, gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan mənzilləri nəzərdən keçirmək, sənədləri təqdim olunmadıqda müəssisə və vətəndaşlarda əməliyyatları dayandırmaq, düzgün olmayan sazis oduqda müəssisənin ləğv olunması haqda məhkəməyə təqdim etmək huququ verir. Nəzarətin ümumi metodiki təminatı nəzarətin bütün eynitipli prosesini - nəzarət obyektini və proqramın müəyyənləşdirmək mərhələsindən tutmuş nəzarətin nəticələrinə dair çıxarılmış və müvafiq hesabatlarda, aktlarda, arayışlarda, məktublarda və s. əks etdirilmiş qərarların icrasının yoxlanılması mərhələsinədək ümumi şəkildə təsvir etməkdən ibarətdir.

1.3. Gomrug, vergı və maliyyə nəzarətinin normativ-huquqi bazası.

Maliyyənin idarə olunması ümumi maliyyə siyasəti ilə bağlı dövlətin fəaliyyətini, maliyyə planlaşdırılmasını, maliyyə ehtiyatlarının əlaqələndirilməsini, maliyədən iqtisadi və sosial siyasətin mənafeyi üçün istifadəni, maliyyə qanunvericiliyinin işlənməsini əhatə edir. Buraya budcənin tərtibi və istifadə edilməsi, vergilərin yığılması,

istiqrazlar və qiymətli kağızların buraxılısı, dövlət borclarının idarə edilməsi daxildir.

Maliyyə siyasətinin bir sıra məsələləri MM tərəfindən nizamlanır. İnkisafa çatmış ölkələrdə isə maliyyə işi bir neçə təşkilat arasında bölünərək idarə olunur. MN əsas funksiyalarına maliyyə və vergi siyasətinin işlənməsi, maliyyə qanunlarına əməl olunması üzərində nəzarət, hökumətin maliyyə agentinin fəaliyyətinin gerçəkləşməsi, pulun (manatın) buraxılısı və pul qanunlarının emissiyası aiddir.

Maliyyə Nazirliyinin bölmələrindən biri daxili mədaxillər xidmətidir. O, respublika büdcəsinə daxil olan vergi gəlirlərinin böyük bir hissəsini özündə cəmləşdirir. Mədaxillərin yığılması üzərində səmərəli nəzarətin yaxşı təşkili üçün daxili mədaxillər xidməti yerləşdirmə prinsipi əsasında təşkil edilməlidir. Maliyyənin idarə edilməsində ABS-da maliyyənin idarəsinin öyrənilməsi diqqətəlayiqdir. ABS-da üç səviyyədə milli, regional və dairə maliyyə idarəetməsi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasında ABS təcrübəsindən istifadə edərək, vergi təşkilatlarının təbəçiliyinin Maliyyə Nazirliyinə verilməsi iqtisadi cəhətdən çox səmərəli olardı. Mədaxillərin yığılması ilə gəlir xidməti də məşğul olur. O, eyni zamanda, vergi rüsumları toplamaqla bərabər, gəlir qaydalarına riayət edilməsi üzərində nəzarət edir. Bu təşkilatın da təbəçiliyinin Maliyyə Nazirliyinə verilməsi dövlətin maliyyə işləri üzərində nəzarətini asanlaşdırardı.

Maliyyə Nazirliyində, ABS-da olduğu kimi, daxili istiqraz və qiymətli kağızlar məsələləri ilə məşğul olan xidmət və dövlət borcları idarəsinin təşkili məqsədəuyğun olardı. ABS-da çoxlu müxtəlif dövlət qiymətli kağızları mövcuddur ki, onların koməyi də müvəqqəti olaraq sərbəst pul vəsaitləri səfərbər edilir.

Azərbaycanda da bu təcrübənin öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, əmanət istiqrazları şöbəsi (bu şöbənin geniş kontor şəbəkəsi vardır ki, bu, bütün ölkəni əhatə edir), dövlət borclarının idarə edilməsi şöbəsi istiqrazlar və qiymətli kağızlar üçün faizlərin və borcların əsas məbləğinin ödənilməsi də məşğul olur.

Maliyyə Nazirliyi tərkibində habelə pul tədavulu üzərində nəzarətçi xidməti də

fəaliyyət göstərməlidir. Milli Bank üzərində nəzarət onun öhdəsinə düşməlidir. O, yeni Milli Bank şöbələrinin yaradılmasına, rayon banklarının milli banklar səviyyəsinə keçirilməsinə, Milli Bank bölmələrinin birləşdirilməsi və onların filiallarının açılmasına icazə verməlidir.

Pul kəsilməsi bürosu pulun və medalların kəsilməsinə rəhbərlik edir. İnzibati büdcə idarəsi (ABS-da ikinci maliyyə idarəsi) mərkəzi təşkilat olmaqla, proqnozlaşdırmanı, idarəetməni, nəzarəti, hökumət proqramının əlaqələndirilməsini və onların maliyyə-ləşdirilməsini həyata keçirir. Bu idarənin maliyyə vəzifələri arasında ölkə büdcəsinin tərtibi və maliyyə proqramının işlənilməsi, ölkə miqyasında büdcənin idarə edilməsi üzərində operativ nəzarətin həyata keçirilməsi vardır. Ölkəmizdə bu idarə üzərinə bir sıra inzibati funksiyalar qoyularsa, idarə yüksək icra hakimiyyəti təşkilatları sistemində ən aparıcı idarələrdən birinə çevrilər.

Nəzarəti həyata keçirən təşkilatlara: Milli Məclis, xüsusi dövlət maliyyə nəzarəti təşkilatları, Maliyyə Nazirliyi (onun şöbə və idarələri), sahə idarələri daxildir. İnkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə nəzarəti sistemlərində maliyyə nəzarətinin xüsusi təşkilatlarının mühüm əhəmiyyəti vardır, hökumətə təbə olmayan və ancaq parlament qarşısında hesabat verən bu təşkilat kimi çıxış edir. Onun vəzifələrinə maliyyə normativ aktlarının sərəhi, hökumət idarələri tərəfindən aparılan normativ əməliyyatlarının qanuni-lik və səmərəliliyi üzərində nəzarət aiddir.

2001-ci ilin yanvarın birindən Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə respublikamızın vergi qanunvericiliyində mövcud olmuş bir çox boşluqlar aradan qaldırılmışdır. Məcəllənin IV fəslə «Vergi nəzarəti» adlanır. Bu bölmədə vergi yoxlamalarının iki növünün olduğu göstərilir:

1. Kameral yoxlama 2, Səyyar yoxlama.

IV fəslin analizi göstərir ki, məəcəllədə vergi orqanlarının yoxlama səlahiyyətlərinin artırılması, hal-hazırda respublikamızda qüvvədə fəaliyyət göstərən mövcud vergi nəzarətinin sərtləşdirilməsi planlaşdırılır. Vergi nəzarəti eyni zamanda, dövlət

idarəetməsinin funksiya(arından biri, olmaqla vergi qanunvericiliyinə düzgün əməl olunması üçün tədiyyəçinin maliyyə-təsərrüfat, fəaliyyətinin optimallasdırılması məqsədini güdən müşahidə sistemidir. Vergitutma sahəsində nəzarət tədbirlərinin səmərəliliyi təşkilati-metodoloji, amildən bilavasitə asıbdır. Qarşısında duran vəzifələri yerinə yerinə bilməsi üçün vergi nəzarətinin əsas prinsipləri gözlənilməlidir. Bu prinsiplərdən birincisi-qanunçuluqdur.

Vergi orqanları audit fəaliyyətini öz hüquqları daxilində və qanunvericilikdə onlar üçün müəyyən edilmiş səlahiyyət çərçivəsində həyata keçirməlidirlər.

-İkinci mühüm təşkilati prinsip vergi auditinin hərtərəfli və tam olmasıdır. Budcəyə daxil olan vergilərin həcmindən asılı olmayaraq bütün vergi növləri və heç bir istisnaya yol vermədən bütün tədiyyəçilər nəzarətlə əhatə olunmalıdır.

-Uçuncusu, tədiyyəçiyə zərər yetirməmək prinsipinə əməl olunmalıdır. Vergi auditini vergi sisteminin fiskal və iqtisadi istiqamətlərinin optimal qarşılıqlı əlaqəsi imkanlarını nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Vergi sisteminin fiskal tərəfinə üstünlük verilməsi isguzar fəallığın zəifləməsinə və potensial vergitülma obyekdlərinin azalmasına gətirib çıxara bilər. İqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə məruz qaldığı bir zamanda bu istiqamətə üstünlük verilməsi xüsusilə təhlükəlidir.

-Dördüncü prinsip kəmi preventivlik (qarşısını almaq) prinsipini göstərmək olar. Vergi orqanları vergi qanunlarının pozulması kimi vəziyyətlərin aradan qaldırmaq istiqamətində profilaktika işi aparmalıdırlar.

- Bu baxımdan vergi nəzarətinin beşinci prinsipini- vergi orqanlarının gündəlik işi ilə onların nəzarət fəaliyyətlərinin uzlaşdırılması prinsipi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Vergi qanunvericiliyinə əməl olunması üzərində nəzarətin səmərələsdirilməsi prosesi iki əsas istiqamət üzrə həyata keçirilir.

Əvvəla, vergitutma sahəsində mövcud qanunların keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi yolu ilə; bu da vergi nəzarətinin subyektiv və obyekdləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni daha dəqiq tənzimləməyə imkan verir. İkincisi, vergi orqanlarının

fəaliyyətinin optimallasdırılması yolu ilə; bu məqsədlə vergi nəzarətinə təşkilati uçot, təhlil, nəzarət və tənzimləmə fəaliyyətlərinin uzlaşmasını təmin edən idarəetmə sistemi kimi baxılmalıdır. Nəzarət subyektləri üzrə vergi nəzarətinin aşağıdakı təsnifatı mövcuddur.

– Mustəqil

– İctimai

– Dövlət

– Bələdiyyə

– Daxili (təsərrüfatdaxili)

Vergi nəzarətinin növləri onların keçirilmə müddətindən və aparılma mənbəyindən bağlı olaraq müəyyənləşdirilir. Gəmrük, vergi və maliyyə nəzarətinin normativ qanunvericilik bazası onun sistemli olmasının ən vacib şərtlərindən biri olub, bu uç sahədə nəzarətin legitimliyini və təhlilini, onun elementləri sırasında qarşılıqlı əlaqələri təmin edir. Hazırda respublikamızda gəmrük, vergi və maliyyə nəzarətinin bəzi məsələlərinə fərqli dərəcədə aidiyyəti olan müxtəlif normativ hüquqi aktlar qüvvədədir. Lakin onların pərakəndəliyi, bəzi durumlarda isə bir-birilə uzlaşmaması və zamanın tələblərinə (dəyişkən şəraitə) çevik reaksiya vermə bilməməsi gəmrük, vergi və dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi bazasının hələ də təkmil olmaması haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Müasir dövrdə gəmrük, vergi və maliyyə nəzarətinin ayrı-ayrı məsələlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktların mükəmməl olmaması isə bu sahədə çoxsaylı pozuntulara gətirib çıxarır.

Gəmrük, vergi və maliyyə nəzarətinin səmərəliliyi müvafiq hüquqi təminatın keyfiyyətindən asılıdır. Bu asılılıq indi həmişəkindən daha bariz şəkildə təzahür edir.

- Gəmrük, vergi və maliyyə nəzarətinin hüquqi cəhətdən tənzimlənməməsi problemi bir sıra səbəblərlə bağlıdır;
- ifadə formalarının dəqiq olmaması gəmrük, vergi və dövlət maliyyə nəzarətilə bağlı

huquq normalarının düzgün basa dusulməməsinə gətirib çıxanır;

- normativ huquqi aktlar arasında uyğunsuzluq vardır; hazırda mövcud olmayan bəzi aktların qəbul edilməsi zərurəti təcrübədən irəli gəlir. Hətta, normativ huquqi aktlarda gəmruq, vergı və dövlət maliyyə nəzarəti kateqoriyasının ozu də təsbit edilməməsıdır.

Eyni zamanda etiraf etməliyəm ki, son zamanlarda gəmruq, vergı və dövlət maliyyə nəzarətinin (daha doğrusu, onun ayrı-ayrı aspektlərinin) huquqi bazası bir qədər genişlənmisdir (Vergı və Gəmruq məcəllələri, budcə sistemi, ayrı-ayrı nəzarət orqanları haqqında qanunvericilik sənədləri qəbulolumusdur). Məsələn, gəmruq, vergı və dövlət maliyyə nəzarətinin bəzi məsələləri «Budcə sistemi barədə» AR Qanununda oz əksini tapmıdır.

Əlbəttə, bir fakt barədə diskussiya etmək olar ki, bəzi məsələlərə çox geniş yer ayrılıms, bəzi məsələlər isə, əksinə, lazımınca islənməməsıdır. Hərçənd, təbii ki, bu qanunda gəmruq, vergı və dövlət maliyyə nəzarəti tiplərindən budcə-maliyyə tipi nəzərdən keçirilir.

Butun sadaladıgımızlar ona dəlalət edir ki, gəmruq, vergı və dövlət maliyyə nəzarətinin butun əsas məsələlərinin kompleks və sistemli səkildə həll edildiyi bir sənəd lazımdır. Bu məsələlərin huquqi təminatı hazırda quvvədə olan normativ huquqi aktlarda ya umumıyyətlə yoxdur, ya da yalnız qismən islənmisdir. Bu cur sənəd olmadan dövlətdə maliyyə və təsərrufat munasibətlərinin huquqi bazası həmişə natamam olacaqdır. Bundan əlavə, «dövlət maliyyə nəzarəti» anlayısının huquqi tərifiinin olmaması onun təskilinin səmərəsinə neqativ təsir etmək iqtiyarında ola bilər..

II FƏSİL. MUASİR DÖVRDƏ GÖMRUG, VERGİ VƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Gömrug, vergi və maliyyə nəzarətinin qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi təhlili və qiymətləndirilməsi.

Vergi maliyyə və gömrug nəzarətinin formalları içərisində səmərəlisi hesab edilən vergi yoxlaması istər yüksək peşəkarlıq, istərsə də çoxlu zəhmət, tələb edir. Bu yoxlamaların aparılması o vaxt məqsədəuyğun hesab edilir ki, yoxlamaya sərf olunan xərclər yoxlama gedişatındakı əlavə olaraq hesaba alınmış məbləğlə müqayisədə dəfələrlə azlıq təşkil etsin. Novbədənkənar səyyar vergi yoxlaması bu kimi hallarda keçirilir:

- verginin ödənilməsi və hesablanması üçün gərəkli olan vergi hesabatları müəyyənləşdirilmiş zamanda təqdim edilmədikdə;
- vergi yoxlamasının yekunu əsasında tərtib edilmiş aktda kənarlaşmalar aşkar olunduqca;
- ƏDV üzrə artıq ödənilmiş vergi, maliyyə sanksiyası və faiz digər maliyyə sanksiyalarının, vergilərin, fazilərin və ödənilməsi hesabına və yaxud sonrakı ohdəliklər üzrə ödəmələrin hesabına aid olunduqca;
- cox ödənilmiş faizlərin vergilərin və maliyyə sanksiyalarının geri qaytarılması haqqında vergi ödəyicisinin ərizəsi daxil olduqda və s.. Yoxlama keçirilmədən vergitutma obyektinin gizlənməsini aşkar etmək mümkün deyil.

Bundan sonra vergi orqanının mənbəyi bəlli olan əldə etdiyi məlumat əsasında vergi ödəyicisinin gəlirlərinin və yaxud vergitutma obyektinin gizlədilməsinin əlamətləri müəyyən edildikdə, novbədən kənar olan səyyar vergi yoxlaması təyin ediləcəkdir.

Başqa əsas dəyişikliklərdən biri 38-ci maddəyə 38.5.4-cu bəndin əlavə olunmasından ibarətdir. Bilirik ki, inventarizasiya vergi ödəyicisində Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə «Səyyar vergi yoxlaması vaxtı vergi orqanları tərəfindən inventarizasiyanın aparılması Qaydalarına»na əsasən təyin olunur. Əvvəl keçirilən inventarizasiya vergi ödəyicisinin

butun qeyri-maddi və maddi aktivlərini əhatə edirdi. Amma yeni bənd vergi orqanı əməkdaşına ancaq əmlak vergisinin hesablanması ilə bağlı əsas vəsaitləri əhatə edən inventarizasiyanı təyin etməyə imkan verəcək.

Bu və yaxud başqa obyektiv səbəblərdən vergi orqanları tərəfindən aparılan vergi yoxlamaları dayandırılırdı. Amma Vergi Məcəlləsində səyyar vergi yoxlamasının hansı müddətlər və hallar üzrə dayandırılması açıq şəkildə əks olunmurdu. Bu da ki, vergi ödəyicisi tərəfindən narazılığa səbəb olurdu. Vergi Məcəlləsinin 38-ci maddəsinə əlavə olunan yeni 38.7-ci bəndi rəhbər tutaraq , aşağıdakı halda novbədənkənar və novbəti səyyar vergi yoxlamaları doqquz aydan çox olmamaqla təxirə salınır.

-səyyar vergi yoxlaması vaxtı qeydiyyatda olduğu unvanlarda olmadıqda onun olduğu unvan müəyyən edilənədək;

” yoxlama aparılan vergi ödəyicisinin rəhbəri əvəz edən şəxs və yaxud fərdi sahibkar əmək qabiliyyətini itirdikdə əmək qabiliyyəti bərpa edilənədək;

-vergi orqanının təşəbbusulə ekspertiza keçirildikdə və yaxud mütəxəssis dəvət edildikdə ekspertin və yaxud mütəxəssisin rəyi yoxlamaya təqdim edilənədək.

2016-cı il ərzində başa catdırılmış səyyar vergi yoxlamaları barədə illik hesabat

Cədvəl 2.1

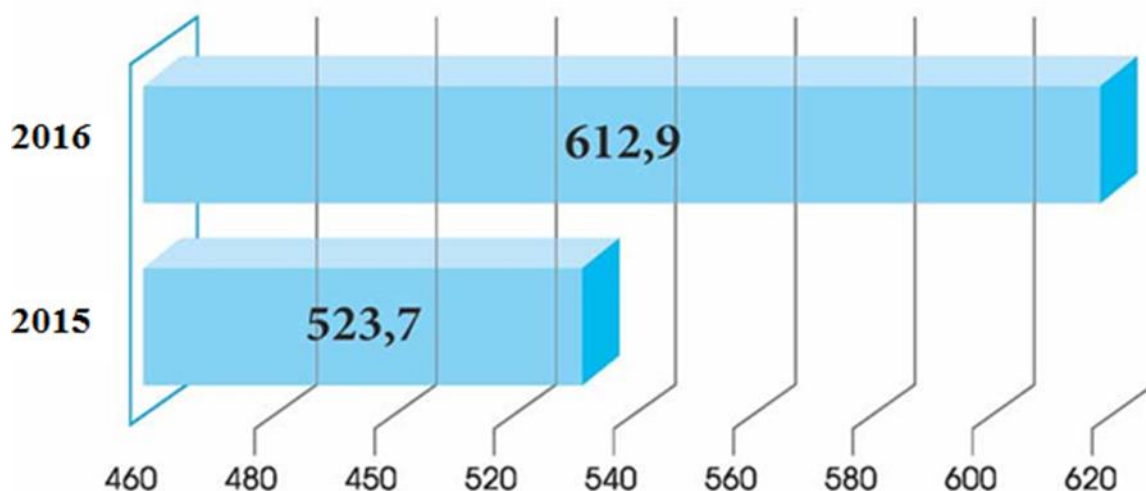
Yoxlama və nəzarət tədbirlərinin novu	Yoxlama və nəzarət tədbirlərinin sayı	Yoxlama və nəzarət tədbirlərinə sərf edilmiş iş günlərinin sayı	Yoxlama və nəzarət tədbirləri nəticəsində hesablanmış əlavə vəsait, faiz, tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası və inzibati cərimələr - cəmi (min manatla)	o cümlədən			
				Əlavə vəsait(min manatla)	Maliyyə sanksiyası (min manatla)	İnzibati cərimələr (min manatla)	Faiz (min manatla)
Səyyar vergi	7088	215876,0	971990,2	628454,2	342317,3	120,6	1098,1

yoxlaması - cəmi							
o cümlədən:							
novbəti	1661	50618,0	229062,8	144018,1	84815,4	14,2	215,1
novbədənənar	5427	165258,0	742927,4	484436,1	257501,9	106,4	883,0

Cədvəlin analizindən görünür ki, 2016 - cı ildə 7088 səyyar vergi yoxlması həyata keçmişdir ki, bunların 1661 qədər novbəti, 5427-si miqdarda novbədənənar reallaşmışdır. Yoxlama nəticəsində 628454.2 min manat əlavə vəsait, 342317.3 min manat maliyyə sanksiyası, 120.6 min manat cərimə, 1098.1 min manat isə faiz hesablanıb budcəyə alınmışdır.

2016-cı il ərzində respublika üzrə ümumilikdə 11150 vergi ödəyicisində, o cümlədən 7075 hüquqi və 4075 fiziki şəxs də səyyar vergi yoxlaması başa catdırılmışdır. Səyyar vergi yoxlamalarının sayı 2015-ci il ilə müqayisədə 15,9% azalmışdır. 2017-ci ildə dəqiq fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin 6,2%-i səyyar vergi yoxlaması ilə əhatə olunmuşdursa, 2012-ci ildə faktiki fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin səyyar vergi 4,8%-ində yoxlamaları başa catdırılmışdır.

**Səyyar vergi yoxlamaları zamanı
hesablanmış cəmi əlavə vəsait (milyon manat)**

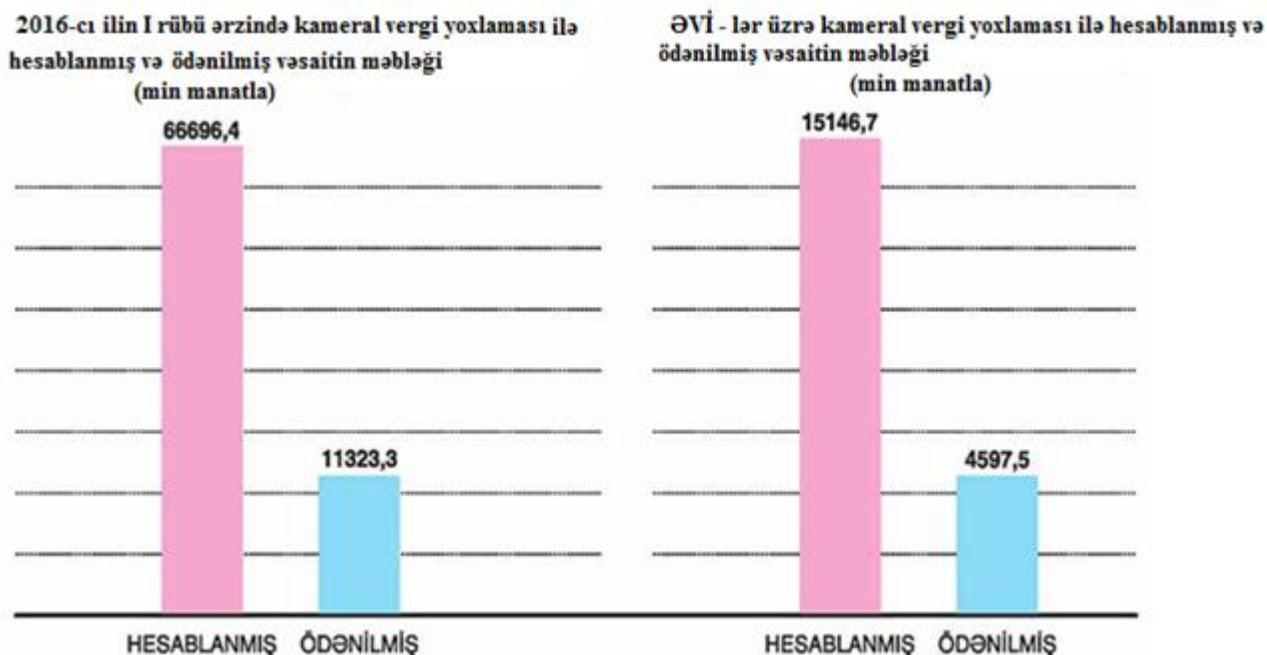

İl ərzində 11061 səyyar vergi və ya vergi ödəyicisində yoxlamalarının başa çatdırıldığı halda vergi ödəyicilərinin 99,2%-ində vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkar olunmuşdur. Yoxlamalar üzrə büdcəyə ümumilikdə 612,9 milyon manat əlavə vəsait hesablanmışdır ki, bunun da 313,9 mln azn əlavə hesablanmış vergi məbləği, 299 mln azn isə vergilərin azaldılmasına və digər hüquq pozuntularına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası təşkil olunur.

Səyyar vergi yoxlamaları zamanı cəmi hesablama sənədlə mənfəət vergisi 58,4 mln azn (9,5%), əlavə dəyər vergisi 170,7 mln azn (27,9%), ödəmə mənbəyində tutulan vergi 249,6 mln azn (40,7%), sadələşdirilmiş vergi 4,2 mln azn (0,7%), sahibkarlıqdan gəlir vergisi 4,mln azn (0,7%), aksizlər 0,1 mln azn (0,02%), müddətli işlə əlaqədar ödəmə mənbəyində tutulan vergi 25,6 mln azn (4,2%), digər vergilər isə 100,1 mln azn (16,3%) təşkil etmişdir. Sənaye və tikinti materiallarının pərakəndə satışı fəaliyyət sahəsi üzrə 27 milyon 793,1 min azn, təhsil, səhiyyə, rabitə, nəqliyyat və maliyyə xidmətləri fəaliyyət sahəsi üzrə 9 milyon 9054,7 min azn, topdan ticarət fəaliyyət sahəsi üzrə 102 milyon 794,2 min manat cəmi əlavə vəsait hesablanmışdır.

2017-ci ildə Azərbaycanda ümumilikdə 5878 vergi ödəyicisinə, o cümlədən 4351 hüquqi şəxsə və 1527 fiziki şəxsə səyyar vergi yoxlaması həyata keçirilib. Hesabatda qeyd olunub ki, səyyar vergi yoxlamaları zamanı 5778 vergi ödəyicisində və ya səyyar vergi yoxlaması ilə əhatə olunanların 98,3%-də vergi qanunvericiliyinin pozulması halları aşkar edilib:

"Səyyar vergi yoxlamaları nəticəsində ümumilikdə 864 milyon 910,95 min manat əlavə vəsait hesablanıb ki, bunun da 555 milyon 412,97 min manatını və ya 64,2 faizini əlavə hesablanmış vergi, 309 milyon 497,98 min manatını və ya 35,8 faizini isə vergilərin azaldılmasına və digər hüquq pozuntularına görə tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyası (faizlərlə birlikdə) təşkil edib".

Kameral vergi yoxlaması üzrə vergi yoxlaması arasında fərq onların keçirilmə qaydalarında əksini tapır: kameral vergi yoxlaması səyyar vergi yoxlamasından fərqli olaraq və yerlərə getmədən vergi ödəyici tərəfindən təqdim olunur. vergi hesabatları, mənbəyi bəlli olan digər sənədlər əsasında 30 gün müddətində həyata keçirilir. beynəlxalq təcrübədə vergi yoxlamasını «desk audit» (masa arxasında yoxlama) adlandırırlar.

Kameral vergi yoxlamaları elektron və distant olmaqla iki formada aparılır.

Elektron kameral vergi yoxlamaları Vergilər Nazirliyində tətbiq olunan Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi vasitəsilə müvafiq alqoritmlər əsasında vergi bəyannamələrində aşkar edilən uyğunsuzluqlar nəticəsində həyata keçirilir. bu cür yoxlamalar elektron proqram vasitəsilə aparılır və cərpaz yoxlama nəticəsində bəyannamələrdə aşkar olunan uyğunsuzluqlar barədə vergi ödəyicisinə məktub göndərilir. Kameral vergi yoxlamasının bu formada aparılması zaman itkisinə yol vermədən tez uyğunsuzluqları aşkar etməyə imkan yaradır.

Elektron uyğunsuzluq müəyyən edilməyən kameral vergi yoxlamaları isə vergi orqanlarının müvafiq qaydasının əməkdaşları tərəfindən vergi ödəyicilərinin vergi

orqanlarına təqdim etdiyi bəyannamə məlumatları, eləcə də əsas məlumatlar əsasında xüsusi qaydada kameral vergi yoxlamalarıdır.

Respublikanın vergi sistemində 2007-ci ildən isə elektron bəyannamə sistemin tətbiqi istər inzibatchılıq, istərsə də nəzarətin təşkili baxımından kameral vergi yoxlamasının aparılmasında bir çox müsbət dəyişikliklərə səbəb olub. Bu sistemin həm kameral yoxlama aparən tətbiqi həm vergi ödəyiciləri, də vergi orqanı üçün yeni keyfiyyət müstəvisinə çıxış üçün zəmin yaradıb. Vergi ödəyiciləri muntəzəm yenilənən elektron informasiya məkanına giriş özlərinin vergi öhdəliklərinə daha çevik nəzarət etmək imkanı əldə ediblər. Kameral vergi yoxlaması müvafiq altsistemində avtomatik rejimdə müxtəlif vasitələr vasitəsilə həyata keçirilir, bəyannamələrdəki nöqsanlar daha çevik incələnilərək aşkar olunur. elektron vergi ödəyicisinə bəyannamə sistemi vergi orqanına gəlmədən, vergi orqanının əməkdaş ilə təmasa girmədən, şəffaf şəkildə, onun üçün yüngül olan mühitdə, istədiyi zamanda bəyannaməni təşkil edək internet vasitəsilə təqdim etmək imkanı vermişdir. cari ilin yanvar-may ayları ərzində 629 min 459 bəyannamə təqdim edilmişdir ki, bunların da 577 min 537-si (91,8%) elektron formada verilmişdir.

Vergi bəyannamələrinin kameral yoxlanılması vaxtı aşkara çıxarılan nöqsanların xarakteri və vergi ödəyicisinin bəyannamə doldurarkən yol verdiyi səhvlə və həmin səhvlərin onun vergi öhdəliklərinə hansı formada təsir etməsi maraq doğuran məsələlərdəndir. vergi bəyannamələrindəki əsas nöqsanlar müxtəlif və xarakterli ola bilər. Bu nöqsanlar muhasibin riyazi hesablamaları zamanı (təsadufi), yaxud müəssisə rəhbərliyinin məqsədyonlu haldə vergiləri azaltmaq cəhdi nəticəsində ortaya çıxar bilər. Bu baxımdan, sözəgədən sahə üzrə savadlı və vergi məsləhətçilərinə, bacarıqlı muhasiblərə ehtiyac duyulur.

Əsas cari ilin yanvar və may ayları ərzində təqdim olunmuş 629 000 459 sayda bəyannamə üzrə proqram təminatı vasitəsilə 207 000 282 uyğunsuzluq aşkar olunurki, bunların da 125000 984-u (60,8%) sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi, qalan hissəsi isə

digər vergi novləri uzrə olmuşdur. otən ilin sonunda vergi bəyannamələrinə eolunan dəyişikliklər vergi orqanı əməkdaşlarına vergi ödəyicilərinin xalis aktivləri barədə məlumat əldə edərək geniş təhlillər aparmağa imkan vermişdir. Bəyannamələrə olunamnn dəyişikliklər arasında sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsinə 2 nomrəli tətbiqini xüsusi vurğulamaq lazımdır. əvvəllər sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsində kifayət qədər məlumat bazası olmadığı uunyn müxtəlif yanaşma , aspektlərdən təhlillər aparmaq da mümkün olmur. sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsinin 2 nomrəli Əlavəsi sayəsində alınmış, yararsız hala düşmüş , istifadə olunmuş qəbzlər barədə məlumat əldə etmək və bununla da sadələşdirilmiş vergi ödəyicisinin nə qədər qəbz təqdim etdiyi haqda və kifayət qədər dəqiq məlumatlar almaq olur. Bu dəyişiklik, həmçinin, vergi sistemində ilk dəfə olaraq ciddi ucot bə blanklarının hərəkətinə sistemli şəkildə nəzarət etməyə və bu istiqamətdə riskli vergi ödəyicilərini ilkin təhlillər əsasında müəyyənləşdirməyə imkan yaratmışdır.

Bəyannamələrdə səhvə yol vermiş halda vergi və ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini yenidən və hesablamaq və tutmaq hüququna malikdir. Kameral yoxlama vaxtı bəyannamələrdə vergilərin düzgün hesablanmaması, yəni vergi məbləğinin az və yaxud artıq göstərilməsi aşkar edildikdə bəş gu vaxtda vergi orqanı tərəfindən vergi ödəyicisinə vergilərin hesablanmasına dair bildiriş göndərilir. Bildirişdə hesablamanın səbəbləri göstərilir. razılaşmadıqda məhkəməyə şikayət olur.

Bəyannamə hər hansı uzurlu və səbəb olmadan təqdim edilmədikdə isə vergi əlaqəli məlumatlara əsasən toplanır. Səyyar vvergi yoxlaması keçirilərkən vvergi orqanının təklifi əsasında həmin yoxlamanın keçirildiyi vaxta qədər yol verdiyi , kameral yoxlama zamanı ödəyicinin müəyyən edilən səhvləri otuz gun vaxtda düzəltmək hüququ vardır. Ödəyici həmin müddət bitənədək yol verdiyi qanun pozuntusuna görə məsuliyyət daşıdır.

Yol verilmiş səhv verginin artıq məbləğdə ödənilməsinə gətirib çıxarıbsa, onda ödəyici vergi orqanlarına ərizə ilə muraciət edib öz hüquqlarını tələb edə bilər. daha

odənilmış məbləğ və vergi ödəyicisinin ərizəsindən sonra ya digər ödəmələr hesabına aid edilərək əvəzləşdirilir, təzədən yaxud ona qaytarılır.

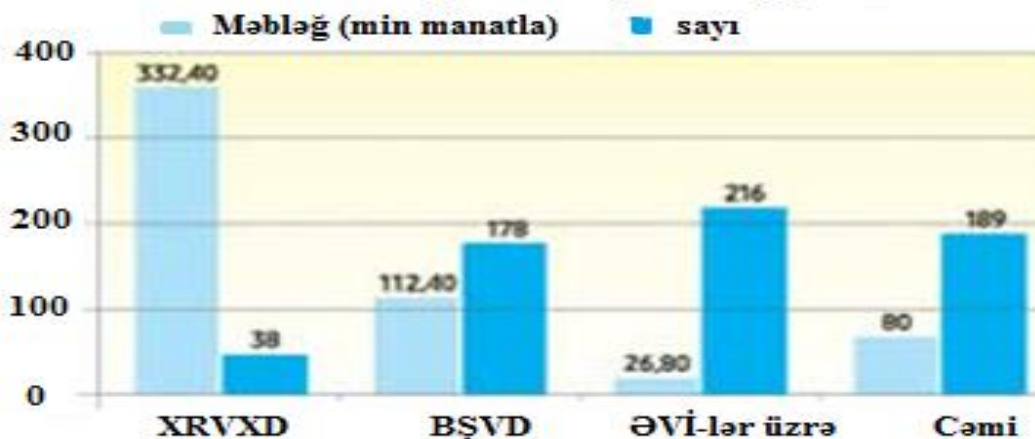
2016-cı ilin yanvar- may ayları üzrə real kameral vergi yoxlamaları ilə əlavə hesablanmış vergi məbləğlərinin tədiyyələr üzrə bölgüsü

Kameral vergi-maliyyə yoxlamaları nəticəsində budcəyə təmin edilən daxilolmalar kecirilmiş kameral vergi yoxlamaları nəticəsində 306,3 mln azn əlavə vergi məbləği hesablanmış və 78,7 mln azn vəsaitin dövlət budcəsinə ödənilməsi təmin edilmişdir. Otən il elektron uyğunsuzluq müəyyən edilməyən kameral vergi yoxlamaları nəticəsində 191,5 mln azn əlavə vergi məbləği hesablanmış və 47 mln azn vəsait dövlət budcəsinə ödənilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cari ilin yanvar-may ayları ərzində kecirilmiş yoxlamaları nəticəsində 86,4 mln azn əlavə vergi məbləği hesablanmış və 23,5 mln azn dövlət budcəsinə ödənilməsi təmin edilmişdir. Cari ilin yanvar-may ayları ərzində 61 0900 830 elektron uyğunsuzluq müəyyən olunmadığı kameral vergi yoxlaması nəticəsində 47,1 mln azn əlavə vergi məbləği hesablanmış, dövlət budcəsinə 18,6 mln azn vəsaitin ödənilməsi təmin olunur.

2016-cı ilin yanvar -may ayları üzrə 1 işçiyə düşən orta aylıq real kamerl hesablamaların sayı və məbləğinin müqayisəsi

2011-2017-ci illər üzrə idxal qiymətləri indeksinin təhlili göstərir ki, ölkəyə idxal edilən məhsullar isə 2011-2014-cü illərdə ucuz başa gəlmişdir. İdxal qiymətləri indeksinin belə aşağı səviyyədə olması bir neçə səbəblə izah etmək olar. Birincisi ola bilər ki, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədləri həddən artıq şəffaf qorunmur və bir sıra mallar gömrük vergisindən yayınırlar. Bu isə öz növbəsində idxal olunan malların ucuz başa gəlməsinə səbəb olur. İkinci amil isə onunla izah oluna bilər ki, idxal olunan məhsullar həddən artıq keyfiyyətsiz məhsullardır və bu məhsulları da ixrac edən ölkədə həmin məhsullar çox ucuzdur. Buna görə də Azərbaycana idxal olunan məhsullar ucuz başa gəlir. Nəhayət, üçüncü amil ucuz məhsulları Azərbaycana idxal etməklə ölkənin daxili bazarını ələ almaq, yerli məhsulları sıxışdırmaq və dempinq siyasəti yeritməklə əlaqədar ola bilər. Lakin 2015-2017-ci illərdə idxal qiymətləri indeksinin qalxması müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində neft sektoruna gətirilən avadanlıqlarla bağlı ola bilər. Beləliklə, də Azərbaycanın ticarət şərti indeksinin təhlili göstərdi ki, idxal və ixracının keyfiyyət parametrlərinə diqqət yetirilməli lazımdır. Ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları milli manatın mövqeyinə də ciddi təsir göstərir. Bu təsirin dərəcəsinə müəyyən etmək üçün idxal-ixrac əməliyyatlarının manatla və dollarla dinamikasını nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Qeyd etmək ki, idxal və ixrac məhsullarının manatla həcmi Dövlət Statistika Komitəsinin milli hesablar sistemindən götürülmüşdür.

Cədvəl 2.1.2**İdxalın dollar və manatla həcmi**

İllər	2	20	20	20	2013	201	20	2016	201
İdxal,mln. dollarla	985,4	1337,6	1375,2	1723,1	1433,4	1172,1	1430,9	1665,4	2626,2
İdxal, mlrd. manatla	5698	7640	5137,6	9381	7900	9054	9918	15171	21609

Qeyd: Cədvəl AR DSK-mn məlumatları əsasında tərtib olunub.

Cədvəl 2.1.3**İxracın dollar və manatla həcmi**

İllər	20	20	2	201	2013	201	20	2016	201
İxrac,mln. dollarla	612,3	643,7	806,3	977,7	1025,2	1744,9	2314,3	2167,5	2591,2
İxrac,mlrd. manatla	3466	3406	4585	3905	5279	9477	11030	12964	14066,2

Qeyd: Cədvəl AR DSK-nm məlumatları əsasmda tərtib olunub.

Cədvəl 2.1.1 və 2.1.2 əsasında Azərbaycan Respublikasının idxalının manatla həcmi dollarla olan həcmə bolməklə, eləcə də ixracın manatla həcmi dollarla həcmə bolməklə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnəsini müəyyən edərək onu dövlətin 2009-2017-ci illərdə müəyyən etdiyi rəsmi valyuta məzənnəsini müəyyən edərək onu dövlətin 2009-2017-ci illərdə müəyyən etdiyi rəsmi valyuta məzənnəsi ilə müqayisə edək (Cədvəl 2.1.4).

Cədvəl 2.1.4**ABŞ dollarının Azərbaycanda orta illik valyuta kursu və ya dolların manata nisbəti (manatla)**

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İdxal uzrə şərti valyuta məzənnəsi	5732	5712	6092	54421	5511	7725	6931	9110	8228
Rəsmi valyuta kursu məzənnəsi	4417	4295	3987	112	4118	4474	4656	4861	4911
İxrac uzrə şərti məzənnəsi	5660	5309	5672	5762	5149	5431	4766	5981	5429

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatlarına əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl məlumatlarından aydın görünür ki, həm idxal uzrə, həm də ixrac uzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnəsi bütün illərdə dövlətin rəsmi müəyyən etdiyi valyuta məzənnəsindən kəskin fərqlənir. Başqa sözlə, 2009-cu ildə ABŞ dolları həcmində olan ixracın məzənnəsi 5660 manat təşkil etdiyi halda, həmin dövrdə dövlət ABŞ dollarının məzənnəsini 4417 manat səviyyəsində tutmuşdur.

Beləliklə də 2009-cu il ucun hər bir dollarlıq ixrac məhsulu 1243 manat zərərli olduğu görünür. Yəni 2009-cu ildə ümumi ixracın həcmi 4308 mlrd, manat ola biləcəyi halda, dövlətin həyata keçirdiyi valyuta siyasəti nəticəsində ümumi ixracın həcmi 3466 mlrd, manat olmuşdur. Belə hal müvafiq olaraq 2010-2017-ci illər uzrə də davam etmişdir. Yəni ixrac uzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta kursu 2010-2017-ci illərdə 5309 manatla 5429 manat arasında olduğu halda, dövlətin həyata keçirdiyi rəsmi valyuta kursu həmin illərdə 4295 manatla 4911 manat arasında olmuşdur.

Qeyd edək ki, belə hal müvafiq olaraq 2009-2017-ci illərdə həyata keçirilən idxal əməliyyatlarında da müşahidə olunmuşdur. Yəni idxal 2009-2017-ci illər uzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta kursu ilə dövlətin həyata keçirdiyi rəsmi valyuta kursu arasında da kəskin fərqin olduğu görünür. Yəni 2009-2017-ci illərdə şərti valyuta məzənnəsi 5782 manatla 8228 manat arasında olduğu halda dövlətin həmin illərdə həyata keçirdiyi rəsmi valyuta kursu 4417 manatla, 4911 manat arasında

olmuşdur. Başqa sözlə, 2009-2017-ci illərdə də dövlət valyuta məzənnəsini nəzarətdə saxlamaq məqsədilə hər il valyuta bazarına müdaxilə edərək valyuta məzənnəsini nəzarətdə saxladığı aydın olur. Qeyd edək ki, tədiyə balansının məlumatların əsasən Azərbaycan hökuməti manatın məzənnəsini müəyyən həddə saxlamaq üçün hər il təqribən 190-210 mln. ABŞ dolları həcmində əlavə vəsaitinin xərcləndiyini bildirir,

Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycanda həm idxal üzrə, həm də ixrac üzrə şərti hesabladığımız valyuta məzənnəsinin dövlətin rəsmi valyuta məzənnəsindən fərqli olmasının əsas səbəbi valyuta bazarına dövlətin müdaxilə etməsi ilə əlaqədardır.

2009-2017-ci illər üzrə dövlətin müəyyən etdiyi valyuta məzənnəsi ilə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnəsinin təhlili göstərir ki, həmin illərdə dövlət sərt pul-kredit siyasəti əvəzinə devalvasiya prosesinə əl atmalı, idxalı məhdudlaşdıran, ixracı isə stimullaşdıran valyuta məzənnəsi siyasəti həyata keçirməli idi.

Tədqiqatın ən maraqlı məqamlarından biri də şərti hesabladığımız valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə olan nisbətlərinin dinamikalarının təhlilidir. Bu təhlil əsasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnələrinin rəsmi valyuta məzənnəsindən fərqli olması nəticəsində 2009-2017-ci illərdə hər bir manat ixrac və idxalda dövlətin nə qədər zərərə düşdüyü müəyyən edilmişdir (Cədvəl 2.1.5; 2.1.6).

Cədvəl 2.1.5

İxrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə olan nisbəti

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İxrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə nisbəti	1.2	1.2	1.4	1.5	1.1	1.3	1.0	1.2	1.1
İxrac üzrə şərt valyuta məzənnəsinin idxal üzrə şərti valyuta məzənnəsinə nisbəti	0.95	0.93	0.93	1.05	0.92	0.8	0.7	0.6	0.7

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Təhlil göstərir ki, 2009-2010-cu illərdə rəsmi valyuta məzənnəsinə görə, 1 ABŞ dolları 4417 manat və 4295 manat olduğu halda, hər bir manat ixrac uzrə dövlət 2 manat zərərə məruz qalmışdır. Yəni Azərbaycan dövləti həmin dövrdə milli manatın devalvasiyası fonunda daha çox gəlir əldə edə bilərdi. 2009-cu ildə ixrac izrə şərti valyuta məzənnəsinin idxal uzrə şərti valyuta məzənnəsindən müəyyən qədər fərqlənməsi onu göstərir ki, 1 manatlıq ixrac 0,95 manatlıq idxalı əhatə etmişik. Yəni 0,5 manat ixrac uzrə şərti valyuta məzənnəsinə zərər olmuşdur.

Lakin həmin illərdə sərt pul-kredit siyasəti ölkənin hazır məhsuldan daha çox xammal yomumlu ixracatın inkişafına şərait yaratmışdır. Daha doğrusu, belə valyuta siyasəti mallarının dollarla bahalaşmasını idxal mallarının manatla ucuzlaşmasını şərtləndirmişdir ki, bu siyasət də butovlukdə ölkə iktisadiyyatına inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

İxrac uzrə şərti valyuta məzənnəsi 2012-ci ildə daha əlverişli olmuşdur. Yəni hər bir manat ixrac 0,94 manatlıq idxalı əhatə etmişdik. Beləliklə də, ölkənin hər bir manat ixracda 0,6 manatlıq xeyri olmuşdur.

Cədvəl 2.1.6

İdxal uzrə şərti valyuta kursunun rəsmi valyuta kursuna olan nisbəti.

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İdxal uzrə şərti valyuta kursunun rəsmi valyuta kursuna nisbəti	1.3	1.3	1.5	1.5	1.4	1.6	1.5	1.9	1.7
İdxal uzrə şərt valyuta kursunun ixrac uzrə şərti valyuta kursuna nisbəti	1.05	1.07	1.07	0.94	1.08	1.2	1.4	1.5	1.5

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Araşdırma göstərir ki, 2009 və 2010-cu illər rəsmi valyuta məzənnəsinin 1 ABŞ dolları 4417 manat və 4295 manat olması hər bir manat ucun əlavə 0,3 manat artıq pul xərclənməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, belə hal növbəti illərdə də davam etmişdir, ölkədə 2009-2017-ci illərdə manatın dollara nisbətən kursunun sabit saxlanıl-

ması prinsipi ixrac etdiyimiz məhsullar ucun səmərəli olmamışdır.

Beləliklə, də aparılan təhlillərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, 2009-2017-ci illərdə ölkədə dolların manata nəzərən real məzənnəsi rəsmi statistikada göstəriləndən xeyli çox olmuşdur. Azərbaycan dövləti manatın məzənnəsinin sabit saxlamaq və ya ucuzlaşmasının qarşısını atmaq ucun ölkənin rəsmi qızıl valyuta ehtiyat aktivlərindən istifadə etmişdir. Bu proses özünü tədiyə balansında ehtiyat aktivlərinin azalmasında da göstərir.

Gomrug mallarının daşınmasına dair xarici ticarət balansının (XTD) dinamikasının təhlili göstərir ki, 2009-cu ildə XTD 1597,7 mln ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 612,3 mln dollar, idxal 985,4 mln dollar səviyyəsindən artaraq, 2003-ci ildə XTD 5347,2 mln ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 2624,5 mln ABŞ dolları, idxal 2722,7 mln ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Başqa sözlə, baxdan dövrdə XTD 3,3 dəfə, ixrac 4,3 dəfə, idxal isə 2,8 dəfə artmışdır, Qeyd edək ki, 2009-2013-cü illərdə ticarət balansında hokm sürən kəsir 2014-cü ildə aradan qalxmış, hətta 319,3 mln ABŞ dolları, 2010 - cu ildə isə 614 mln, ABŞ dolları 2012 – ci ildə isə 481 mln dollar məbləğində musbət saldo ilə nəticələnmişdir.

Lakin 2017-ci ildə isə ticarət balansında yenidən mənfi saldo əmələ gətmişdir. Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, təhlil apardan dövrdə ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişikliklər müşahidə olunsa da, xarici ticarət balansı, 2010-2012-ci illər istisna olmaqla, qalan bütün illər üzrə passiv olmuşdur. Bu təhlil, eyni zamanda, göstərir ki, baxılan dövrün bütün illərində ölkənin tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabı və deməli tədiyə balansının ozu nəzərə carpacaq dərəcədə passiv xarakterə malik olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, tədiyə balansının passiv xarakter daşmasının əsas səbəsi xidmətlər balansı ilə əlaqədardır. Son təhlil dövründə xidmətlər balansı üzrə mənfi saldo 484,6 mln. ABŞ dolları səviyyəsində olmasıdır. 2017-ci ildə 225 mln. dollarlıq təmənnəsiz əməliyyatların ölkəyə daxil olması cari əməliyyatlar hesabına müəyyən

dərəcədə müsbət təsir göstərsə də xarici iqtisadi əlaqələri səciyyələndirən əsas göstərici - “cari əməliyyatlar hesabı” üzrə ümumi kəsir 2020 min. dollar məbləğində olmuşdur, Bu isə ölkənin cari əməliyyatlar hesabına hələ də qənaətbəxş olmadığı göstərir.

Azərbaycan Respublikası 2017-ci ildə dünyanın 129 dövləti ilə xarici ticarət əlaqələrinə girmişdir ki, bunlardan da 119-u uzaq xaric, 10-u isə MDB ölkələri olmuşdur.

Cədvəl 2.1.7.

Azərbaycana xarici ticarət əlaqələrinin nəticə göstəriciləri (min ABŞ dolları ilə)

İllər	XTD	İxrac	İdxal	Saldo
2012	240654	677753	1723903	-3046152
2013	2458622	1025231	1433392	-408161
2014	3397340	1858335	1539005	319330
2015	3543995	2078931	1465064	613867
2016	4128234	2304893	1823341	481552
2017	5347217	2624513"	2722704	-98191

Qeyd: Cədvəl AR müvafiq illər üzrə tədiyə balanslarının göstəriciləri əsasında müəllif tərəfdən tərtib olunmuşdur.

Muqayisə üçün bildiririk ki, bu göstərici 2012-ci ildə cəmi 67, UX-57, 19%-ci ildə cəmi 76, UX- 66, 2009-cu ildə cəmi 84, UX» 74, 2012-ci ildə cəmi 103, UX- 93, 2013-cu ildə cəmi 121, UX- 111, 2014-cu ildə cəmi 122, UX- 112, 2015-ci ildə cəmi 114, UX-10, 2016-cı ildə cəmi 125, UX-115, 10-u isə MDB-ölkələri 2017-ci il üzrə xarici ticarət əlaqələrinin təhlili göstərir ki, xarici ticarət dövriyyəsinin 77,3 %-i uzaq xaricin, 22,7 %-i isə MDB dövlətlərinin payına düşür.

Cədvəl 2.1.8.**Azərbaycanın idxalında əsas yer alan dövlətlərin xüsusi cəkisi (faizlə)**

Olkələr	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Rusiya	18,0	21,8	21,2	10,7	16,9	14,6
Ukrayna	8,6	3,7	3,1	2,7	4,8	4,5
İran	3,9	4,6	4,8	3,9	3,6	1,9
Türkiyə	20,4	13,8	10,9	10,4	9,4	7,4
Qazaxıstan	4,1	2,4	4,9	6,9	9,0	5,3
Boyuk Britaniya	6,4	6,5	5,0	0,1	5,1	10,9
Türkmənistan	2,4	1,2	0,8	9,4	7,2	7,2
Gurcistan	2,3	0,9	0,9	0,3	0,8	0,4
Almaniya	4,3	4,5	5,7	5,1	5,0	6,5
ABŞ	3,7	8,0	8,9	16,1	5,9	5,1
İtaliya	0,8	0,8	2,4	33,8	1,6	2,8
Fransa	1,8	2,4	1,6	1,8	7,1	5,9
Cəmi	84,0	78,0	78,4	75,8	80,3	75,6

Qeyd, Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri Bakı, səda 2017 s.112.

Muvafiq olaraq ixracın 87,1%-in uzaq xaricin, 12,9%-i MDB ölkələrinin payına düşür. Həmcinin idxal üzrə 67,6 % uzaq xaric, 32,4 % isə MDB ölkələri təşkil etmişdir. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin 78 %-i, eyni zamanda ixracın 84,1 %-i və idxalın 75,6 %-i cəmi 17 ölkənin payına düşür.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ölkəmizin idxal-ixrac əməliyyatlarında MDB ölkələrinin xüsusi cəkisi azalmağa doğru meyl etdiyi halda, uzaq xarici ölkələr üzrə bu proses daha da inkişaf edərək güclənir. 2011-2017-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarının əmtəə tərkibində və sahə quruluşunda da kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir.

Belə ki, 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası dünyanın 67 ölkəsindən 459 adda müxtəlif məhsullar idxal etmişdir ki, onlardan da 64-u yeyinti məhsulları, ət, yağ, buğda,

tutun məmulatları, müxtəlif içkilər və s. ibarət olmuş və bunların da idxalda xüsusi cəkisi 28.5 % təşkil etmişdir. 2017-ci ildə isə Azərbaycan dünyanın 129 dövlətindən 2979 adda müxtəlif məhsullar idxal etmişdir ki, onlardan da 397-i yeyinti məhsulları olmuş və idxalda xüsusi cəkisi 10,3 %-ə qədər azalmışdır (Cədvəl 2.1.9).

Bununla yanaşı, 2011-ci ildə Azərbaycan ixracının strukturunda 324 adda müxtəlif məhsullar yer tutmuş və onlardan istehsal-texniki təyinatlı məhsullar, xüsusilə yanacaq-xammal ehtiyatlarının xüsusi cəkisi 51,5 % olmuşdur.

Azərbaycanın ixracında əsas yer tutan ölkələrin xüsusi cəkisi (faizlə)

Ölkələr	201	201	201	201	201	201	201
1	2	3	4	5	6	7	8
Rusiya	18,	17,	8,9	5,6	3,4	4,4	5,7
Ukrayna	6,1	2,0	2,5	1,4	0,3	0,6	0,8
İran	29,	7,3	2,4	0,4	0,4	1,4	1,9
Türkiyə	4,8	22,	7,5	6,0	2,9	3,8	4,1
Qazaxıstan	3,1	1,7	0,4	0,4	0,3	0,5	0,4
Türkmənistan	2,4	12,	0,9	0,5	0,5	0,4	0,2
Gürcüstan	7,6	14,	17,	12,	7,7	3,7	4,3
Almaniya	0,7	0,5	1,0	1,0	0,8	1,3	0,3
ABŞ	0,2	0,3	0,3	2,3	3,2	2,4	2,5
İtaliya	4,8	1,6	4,2	57,	33,	49,	51,
Fransa	0,0	0,0	0,0	1,9	6,3	7,7	8,1
Belçika	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1
Yunanıstan	1,8	1,5	1,8	2,0	16	2,5	2,8
İsveçrə	5,2	0,3	0,9	2,8	4,0	1,2	0,0
Cəmi	94,	92,	82,	9,6	80,	84,	8,8

Qeyd: Cədvəl AR DSK göstəriciləri əsasında hesablanıb.

Cədvəl 2.1.9.

2017-ci ildə isə Azərbaycan ixracının strukturunda 1077 adda müxtəlif məhsullar yer tutmuş və onlardan istehsal-texniki təyinatlı məhsullar, xüsusilə yanacaq xammal ehtiyatlarının xüsusi cəkisi 86%-ə qədər artmışdır. Aparılan təhlillər göstərir ki, xarici

ölkələrdən idxal olunan məhsulların böyük bir hissəsini Azərbaycanda istehsal etmək olar. Eyni zamanda həmin ölkələrə ixrac edilən xammalı son məhsul istehsalına cətdırmaqla daha çox gəlir əldə etmək olar.

Azərbaycan Respublikasında ticarət şərti indeksi ilə əlaqədar apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin ticarət şərti indeksi tədqiq olunan illərdə müsbət olmuşdur. Şübhəsiz ki, belə hal Ölkəmiz üçün müsbət qiymətləndirilir. Buna görə də bu məqamların dərinləndirilməsinə böyük ehtiyac var.

Təhlil göstərir ki, 2012- ci ildə ixrac qiymətləri indeksi 1,47-yə bərabər olmuşdur. Belə hal onu göstərir ki, Azərbaycandan ixrac olunan məhsullar dünya bazarında həddən artıq yüksək şəkildə xarakterizə olunmaqla yanaşı bəha qiymətə satılmışdır.

Tədqiqat işimləndən belə yekun çıxır ki, belə hal iki mühüm məqamı ortaya çıxarır; birincisi ola buər ki, Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsullar həqiqətən yüksək keyfiyyətli olmuş və buna görə də dünya bazarında bəha qiymətə satılmışdır. Buna görə də ixrac qiymətləri indeksi belə yüksək şəkildə xarakterizə olunmuşdur. Bununla əlaqədar ixrac olunan məhsulların strukturuna nəzərən məhsullarının xüsusi cəkisi yüksəkdir və bu da 2012- ci ildə dünya bazarında neft məhsullarının qiymətinin yüksək səviyyədə olması Azərbaycan məhsulunun yüksək qiymətlərlə satılmasını şərtləndirmişdir.

Cədvəl 2.1.10

İqtisadiyyatın sahələri üzrə ixracın strukturu (dəyəri min ABŞ dolları ilə və xüsusi cəkisi, faizlə)

Sahələr	2013		2014		2015		2016		2017	
	Dəyər	X	Dəyər	X	Dəyər	X	Dəyər	X	Dəyər	X
Yanacaq-energetika	2820	5	1484	8	2113	9	1927	88,	2229	86,0
Metallurgiya və	1754	3,	3203	1,	4512	1,	2157	1,0	5514	2,1
Kimya və neftkimya	3325	6,	5671	3,	6453	1,	5886	2,7	8506	3,3
Maşınqayırma	4562	8,	6858	3,	6436	2,	4390	2,0	4380	1,7
Ağac emalı, kağız	1003	0,	1374,	0,	1180,	0,	979,	0,1	1883	0,1
Tikinti materialları	2741	0,	701,3	0,	1086,	0,	499,	0,0	612,	0,02
Yüngül sənaye	1632	3,	3976,	0,	3622,	0,	4165	0,2	2727	0,1
Kənd təsərrüfatı və	1486	2	9520	5,	7223	3,	9208	4,3	1638	6,3
onun	10 5	7 2	3 4	5	0 0	1	5 5		26 1	
Diğər istehsal	204,	0,	1405,	0,	1096	0,	1808	0,8	9805	0,4
Butun iqtisadiyyat	5473	1	1744	1	2314	1	2167	100	2591	100

Qeyd: Cədvəl DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəl 2.1.11

**Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət şərti indeksinin
(Tasperişə görə) dinamikası**

İllə	İxrac qiymətləri	İdxal qiymətləri	Xarici ticarət şərti
201	1	1	1
201	1,47	0,82	1,7
201	0,98	0,6	1,2
201	0,86	0,04	17
201	54,2	0,06	14
201	56,1	0,64	6,2
201	1,4	2,49	0,56
201	1,8	1,96	0,91
201	1,7	2,36	10,7

Qeyd: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Qeyd edək ki, BVF-u üzv ölkələrə hər il üzrə özlərinin ticarət şərti indeksini hesablamağı tövsiyə edir. Bununla əlaqədar Azərbaycanda bir sıra iqtisadçı-alimlərin tədqiqatlarına da rast gəlmək olar.

**2.2. Gəmrək, vergi və maliyyə nəzarətinin qarşılıqlı əlaqəsinin ümumi
təhlili və qiymətləndirilməsi.**

Ölkəmizdə maliyyə axınlarının hərəkəti əsasən paytaxtda və qismən də böyük şəhərlərdə mərkəzləşmişdir. Bu tendensiya pul vəsaitlərinin paytaxtda cəmləşməsinə səbəb olan iri vergi ödəyicilərinin korporativ maraqları və regionlarda bank sektorunun kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır. Bu hal isə hər bir regionun vergi bazasının hesablanması fərdi yanaşmanın vacibliyini müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən də AR regionlarının vergi bazasının obyektiv müəyyənləşdirilməsi və bunun əsasında vergi potensialının hesablanması üçün ilkin şərt, yəni regionlarda makroiqtisadi vəziyyətin inkişaf tendensiyasını təyin edən, həmçinin vergi bazasının ümumi vəziyyətinə və onun inkişaf perspektivinə təsir edən bu və ya digər amillərin və maliyyə axınlarının mövcud strukturunun göstəricilər sisteminin formalaşdırılması

təmin olunmalıdır.

2018-ci ildə AR VN xətti ilə ayrı-ayrı gəlir novləri üzrə daxilolmalar aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

Fiziki şəxslərin gəlir vergisindən daxilolmalar 1196,0 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da keçən proqnozu ilə müqayisədə 28,0 milyon manat və ya 2,4 faiz çoxdur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin artımı yeni iş yerlərinin açılması, orta aylıq əməkhaqqının artımı ilə əlaqədardır.

Vasitəli vergilərə ƏDV, aksizlər, gömrug rusumları daxil edilir. ƏDV proqnozunda ilk onzə UDM-un daxili istehlakı, mal və xidmətlər əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan və olunmayan qruplarına bölünərək, güzəştlər hesablanmaqla ƏDV-i üzrə proqnoz hazırlanır, istehsal xərclərinə aid edilmiş cəsrəflərin məbəği, məbləğlər üzrə ödənilmiş ƏDV-nin məbləği müəyyən olunur. Bundan sonra satılmış malların, işlərin və xidmətlərin dəyəri və bunlar üzrə alınmış ƏDV-nin məbləği müəyyən edilməklə budcəyə ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği müəyyənləşdirilir.

Cədvəl 2.2.1

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	590.2	715.7	813.0	859.7	980.3	982.5	1145.7	1168.0	1196.0
əvvəlki ilə nisbətən artım,%-lə	1.4	21.3	13.6	5.7	14.0	0.2	16.6	1.9	2.4
Qeyri-neft UDM-da xüsusi cəkisi,%-lə	2.8	2.8	2.8	2.6	2.7	2.6	2.9	2.7	2.5
Dövlət Gömrug Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi cəkisi,%-lə	13.7	13.1	13.5	12.9	13.8	13.8	16.3	15.3	15.1

Mədən vergisi proqnozuna gəldikdə işə müəyyənləşdirilməsi anı xam neftin, təbii qazın, sair faydalı qazıntıların topdansatış qiyməti, eyni zamanda şəhər və rayon ərazisində mulkiyyət formasından asılı olmayaraq yerin təkindən faydalı qazıntıların

cıxarılmasla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin dislokasiyası haqqında məlumat toplanmalıdır. Bu vaxt yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntıların hər vahidinin dəyəri, onların novu, keyfiyyəti, dağ-mədən şəraiti, hasilatın rentabelliyi hesablanmaqla mədən vergisinin dərəcələrinə uyğun hesablanır.

Bu halda əvvəllər ƏDV odəmiş və 1 yanvar 2001-ci il tarixdən sadələşdirilmiş vergi sisteminə keçmiş vergi odəyiciləri hokmən nəzərə alınmalıdır.

Aksiz vergisini hesablanan vaxt aksizə cəlb olunan mallar, məhsulları istehsal və idxal edən rezident və qeyri-rezident şəxslər barədə informasiya malik olmaq zəruridir Bundan sonra aksizə cəlb olunan malların yəni nerft məhsulları, alkoqollu içkilər, tutun məmulatları və s.daxili istehlak ucun istehsal dəqiqləşməli, sonra isə aksizin dərəcəsinə uyğun vergi hesablanmalıdır.

Mulkiyyət vergilərinə hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq vergisi və əmlak vergisişamil edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” AR Qanununa və “Vergi Məcəlləsi”nə əsasən fiziki şəxslərin əmlak və fiziki şəxslərin torpaq vergisi bələdiyyələrin budcəsinə daxil olur.

Torpaq vergisi hesablanarkən rayon və şəhər uzrə olan torpaq sahələri haqqında dəqiq məlumatlar toplanmalıdır. Bundan otu rayon ərazisində olan əkin, dinc və həyətyanı torpaqlar, coxillik əkinlər AR NK fərmanı ilə təsdiq edilmiş torpaq vergisini hesablamaq ucun torpaqların qiymətləndirilməsi cədvəlinin tələblərinə uyğun, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar uzrə kənd təsərrufatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti ballar əsasında hesablanır. Şəhərlərdə sənaye, tikinti, nəqliyyat, ticarət-məişət və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar, yaşayış fondlarının, həyətyanı sahələrin tutduğu və kənd təsərrufatı məqsədləri ucun istifadə edilən torpqalar, vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar Azərbaycan Respublikasının “Vergi Məcəlləsi”nə əsasən hesablanır..

Əmlak vergisinin qiymətləndirilməsini müəyyənləşdirirkən ilk novbədə rayon statistika idarələrinin rayon ərazisində olan hüquqi şəxslərin əsas vəsaitlərinin orta illik dəyəri barədə informasiya məlumatların istifadə edilməlidir. Bu tədiyə novu uzrə

vergitutma obyektində onların balansında olan əmlakın dəyəri hesab edilir. Huquqi şəxslər tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş faiz dərəcəsinə uyğun tərzdə əmlak vergisi üzrə hesablanan məbləğ və bu məbləğdən əvvəlki illərin yığım faizi nəzərə alınmaqla vergi məbləği müəyyən edilir.

Gomrug vergilərinə AR ərazisinə gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi, idxal rusumu, gomrug rusumu, gomrug nəzarəti və gomrug əməliyyatlarının aparılması ilə bağlı vəsaitdaxilolmaları, ölkə ərazisinə gətirilən aksizə cəlb edilən mallar şamil edilir. Bu vergi və rusumların proqnozunun müəyyən edilməsində cal qrupları boyunca idxalın həcmindən, mal qrupları üzrə azadolmalardan, malların mənşə mənbələrinə dair məlumatlardan istifadə edilir.

AR Dövlət Gomrug Komitəsi xətti üzrə daxilolmaların proqnozu UDM-in 3,5 faizi həcmində olmaqla 2430,0 milyon manat planlaşdırılmışdır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozundan 180,0 milyon manat və yaxud 8,0 faiz artıq, 2016-cı ilin icrasından tutuşdurduqda 138,4 milyon manat və ya 6,0 faiz artıqdır.

2018-ci il ərzində AR Dövlət Gomrug Komitəsinin xətti boyunca ayrı-ayrı gəlir növləri üzrə daxilolmalar bu cür proqnozlaşdırılır:

ƏDV üzrə daxilolmalar 1705,0 milyon manat nəzərdə tutulur ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə 31,0 milyon manat və ya 1,9 faiz çoxdur.

AR Dövlət Gomrug Komitəsidən dövlət budcəsinə təmin edilən gəlirlərinin dinamikası göstəriciləri (mln. manatla).

Aksiz vergisi boyunca daxilolmalar 172,0 milyon manat planlaşdırılmışdır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozundan tutuşduqda 82,0 milyon manat və ya 91,1 faiz artıq təşkil edir. Bunu da vurğulamaq gərəkdir ki, axırıncı dəfə ölkəyə idxal və ölkədə istehsal olunan

alkoqollu ickilərə və tutun məmulatlarına tətbiq edilən aksiz dərəcələri 2015-ci ildə artırılaraq milli valyuta ilə müəyyənləşdirilmişdir. Amma ötən dövr ərzində manatın ABŞ dollarına munasibətdə dəyərsizləşməsi baş vermişdir. Aparılmış analizlər göstərir ki, alkoqollu ickilərin və tutun məmulatlarının əsasən xaricdən idxal olunması nəticə etibarilə həmin malların qiymətinin artmasına və aksiz vergisinin qiymətdə xüsusi cəkisinin azalmasına səbəb olmuşdur. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar olkədə aparılan siyasətə uyğun olaraq daxili bazarın qorunması, habelə alkoqollu ickilərə və tutun məmulatlarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına təmin edilməsi məqsədilə idxal zamanı aksiz dərəcələrinin artırılması nəzərdə tutulmuşdur .

Cədvəl 2.2.2

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	62.9	62.2	76.9	81.3	57.0	83.6	92.9	90.0	172.0
əvvəlki ilə nisbətən artım,%-lə	-7.2	-1.1	23.6	5.7	-29.9	46.7	11.1	-3.1	91.1
Qeyri-neft UDM-da xüsusi cəkisi,%-lə	0.3	0.2	0.3	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.4
Dövlət Gomrug Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi cəkisi, %-lə	5.7	5.4	6.4	5.9	3.8	5.3	4.1	4.0	7.1

Gomrug rusumları üzrə daxilolmalar 535,0 milyon manat nəzərdə tutulur ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə 66,0 milyon manat və ya 14,1 faiz çoxdur. Bunun əsas səbəbi qeyri-neft sektorunun inkişafı məqsədilə yerli istehsalı olan bir sıra malların idxal rusumlarının advalor rusumlarından spesifik rusumlarına (gomrug dərəcələrinin faizdən sabit məbləğə keçidi) keçidinin nəzərə alınmasıdır.

Cədvəl 2.2.3.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	18.2	32.5	30.6	98.2	65.8	88.0	00.2	69.0	535.0
əvvəlki ilə nisbətən artım,%-lə	6.1	6.6	-0.8	29.3	22.7	6.1	54.7	-21.9	14.1
Qeyri-neft UDM-da xüsusi cəkisi,%-lə	1.0	0.9	0.8	0.9	1.0	1.0	1.5	1.1	1.1
Dövlət Gəmrük Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi cəkisi, %-lə	19.8	20.4	19.1	21.6	24.2	24.4	26.2	20.8	22.0

Yol vergisi üzrə daxilolmalar 18,0 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2017- ilin proqnozu ilə tutuşdurduqda 1,0 milyon manat və yaxud 5,9 faiz coxdur.

Cədvəl 2.2.4.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	9.6	12.2	17.5	17.6	16.9	19.8	83.2	17.0	18.0
əvvəlki ilə nisbətən artım,%-lə	43.3	27.1	43.4	0.6	-4.0	17.2	320.2	-79.6	5.9
Qeyri-neft UDM-da xüsusi cəkisi,%-lə	0.04	0.05	0.06	0.05	0.05	0.05	0.21	0.04	0.04
Dövlət Gəmrük Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi cəkisi, %-lə	0.9	1.1	1.4	1.3	1.1	1.2	3.6	0.8	0.7

AR Dövlət Neft Fondundan dövlət budcəsinə transfertlər 9216,0 milyon manat planlaşdırılır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə tutuşdurduqda 3116,0 milyon manat və ya 51,1 faiz artıqdır.

Dövlət budcəsində 574,0 milyon manat vergi olmayan sair gəlirlər nəzərdə tutulur. Həmin gəlirlər əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

AR Əmlak Məsələləri Komitəsi istiqamətdən dövlət budcəsinə dövlət mulkiyyətində olan əmlakın icarəyə verilməsindən icarə haqqı 6.0 milyon manat planlaşdırılır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə bərabərdir;

- budcə təşkilatlarının odənişli xidmətlərindən dövlət budcəsinə 460,0 milyon manat vəsaitin daxil olacağı nəzərdə tutulur ki, bu da cari ilin proqnozu ilə

muqayisədə 31,0 milyon manat və ya 7,2 faiz coxdur;

- budcədən verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar 5,3 milyon manat nəzərdə tutulur;

- dövlət zəmanəti ilə kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər boyunca təkrar muqavilələr və kreditlərin istifadəsi ilə bağlı bağlanan muqavilələr üzrə daxilolmalar 2,6 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə tutuşduqda 0,4 milyon manat və ya 18,5 faiz coxdur;

- səhmlərində dövlətin payı olan müəssisədən alınan dividendlər boyunca daxilolmalar 3,2 milyon manat nəzərdə tutulur;

- xarici dövlətlərə verilmiş kreditlər 68,5 milyon manat olması fikirdə tutulur ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə tutuşduqda 17,7 milyon manat və ya 34,9 faiz coxdur.

- aksiz markalarının satışından daxilolmalar 6,3 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə muqayisədə 1,3 milyon manat və ya 26,0 faiz coxdur,

- sərbəst qalıq vəsaitlərinin idarə edilməsindən daxilolmalar 4,0 milyon manat nəzərdə tutulur ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə muqayisədə 0,9 milyon manat və ya 30,1 faiz coxdur;

- cərimələrdən daxilolmalar 12,5 milyon manat nəzərdə tutulur ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə muqayisədə 1,5 milyon manat və ya 13,6 faiz coxdur;

- “Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu”na bərpası üzrə daxilolmalar 3,6 milyon manat proqnozlaşdırılır.

FƏSİL 3. Gomrug, vergi və maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və qarşılıqlı əlaqə sisteminin inkişafı

3.1: Gomrug, vergi və maliyyə nəzarətinin tətbiqi və onların qarşılıqlı əlaqə sisteminin inkişafı

Hazırkı dövrdə dünya iqtisadi sisteminə fəal inteqrasiya edən Azərbaycan iqtisadiyyatı sabit və dayanıqlı inkişaf etməklə bərabər, bütün sahələrdə yeni

nailiyyətlərə imza atır. Bu nailiyyətlər dövlətin iqtisadi əsaslarının daha da möhkəmləndirilməsini şərtləndirir və ölkədə işguzar fəallığın hiss olunması, qeyri-neft sektorunun, regionların sosial-iqtisadi inkişaf tempinin daha da sürətlənməsi, yoxsulluğun minimuma endirilməsi daha təsirli tədbirlərin reallaşmasından otru geniş zəminlər formalaşdırır.

Ölkədə yaranmış güclü iqtisadi potensialın, çevik və işlək mexanizmlər əsasında reallaşdırılan uğurlu fəaliyyətin nəticəsidir ki, 2008-ci ildən başlayan global maliyyə böhranı Azərbaycanın makroiqtisadi inkişafının və maliyyə sabitliyinin fundamental iqtisadi əsaslarına təsiri otuşmuş, iqtisadiyyatın dinamik inkişafı tempi qorunub saxlanılmışdır.

Bunun çatmağın səbəbi iqtisadiyyatda, o cümlədən müəssisələrin fəaliyyətində baş verə biləcək mümkün risk amillərini qabaqlayıcı rejimdə neytrallaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən səmərəli iqtisadi siyasət tədbirlərinin həyata keçirilməsidir.

Bu tədbirlərin tərkib hissəsi kimi, maliyyə sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, bankların, sığorta təşkilatlarının ödəmə bacarığının möhkəmləndirilməsi və həmin şirkətlərin kapitallaşma səviyyəsinin artırılmasının stimullaşdırılması olunmuşdur.

Müasir mərhələdə iqtisadi yüksəlişin həvəsləndirilməsi və sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi aktivliyinin artırılması tədbirləri ilə bərabər, maliyyə resurslarının səmərəli idarəedilməsi və qanun şərtlərinə riayət olunması sferasında kompleks tədbirlər paketinin tətbiqi böyük məna kəsb ki, onlar arasında iqtisadi nəzarət tədbirləri, xüsusilə onun tərkibinə daxil olan vergi nəzarəti əsas rol oynayır.

Gömrük- vergi nəzarətinin tətbiqi və onların qarşıda dayanan əsas vəzifə əsassız, və intizamlı vergi ödəyicilərinin haqlı narazılığına səbəb olan yoxlamaları aradan qaldırmaq, eyni zamanda, aparılan yoxlamaların səmərəliliyini yüksəltmək və operativliyinin təmini, yoxlamaların əsaslılığını təmin edən mükəmməl qanunvericilik bazası yaratmaq olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Vergilər Nazirliyində ayrı-ayrı vergi novləri üzrə müxtəlif idarələr fəaliyyət göstərirdi. Bu idarələr konkret bir vergi novu

boyunca həm qanunvericiliyin tətbiqi, həm bəyannamələrin yoxlanılması, həm borcların alınması, həm də səyyar yoxlamanın aparılması uzrə səlahiyyətli idilər. Belə bir struktur il muddətində bir vergi ödəyicisinin müxtəlif idarələr tərəfindən yoxlanılmasına imkan verirdi ki, bu da vergi ödəyicilərində təkrar ,uzun vaxt çəkən yoxlamaların aparılması ilə nəticələnirdi.Vergi ödəyicilərinin haqlı narazılığına səbəb olan bu yoxlamalar müasir dövrün tələblərinə cavab vermirdi.

Müasir dövrün tələblərini rəhbər tutaraq, vergi-gomrug orqanlarının apardıqları vergi yoxlamaları əsaslı təhlil olunmuş və bu sferada olan nöqsanlar aşkar olunaraq onların həll edilməsinə müvafiq dəyişikliklər edilmişdir. Dəyişikliklər səyyar vergi yoxlamalarının dövrilik prinsipinə əsasən yox, qanun pozuntusuna yol verən, vergidən yayınan intizamsız vergi ödəyicilərində aparılmasını təsbit olmuşdur .

Eyni vaxtda, aparılan yoxlamaların səmərəliliyinin artırılması, əsassız yoxlamaların ləğvi hədəfilə hələ 2000-ci ildə "Səyyar vergi yoxlamalarının təyini aid" tələblər hazırlanaraq təsdiq olunmuşdur. 2002-2003-cu illərdə həmin tələblər daha da təkmilləşdirilərək, yoxlamanın zəruriliyinin ətraflı və kompleks tərzdə əsaslandırılmasına yönəldilmiş və bu tələblərə riayət olunmasına ciddi nəzarət mexanizmi qurulmuşdur.Bu işlərin davamlı sonu olaraq, ABŞ Xəzinədarlıq Departamentinin ekspertlərinin iştirakı ilə səyyar vergi yoxlama haqqında metodikası hazırlanmış və 2004-cu ilin aprel ayından tətbiqinə başlanmışdır.

Gomrug-vergi sahəsində qanunların vahid bazasının təşkil etmək hədəfi ilə vergi nəzarətinin digər formaları olaraq, operativ vergi nəzarəti qaydalarının əsas muddələri 2004-cu ildə V/Məcəlləsinə daxil olunmuşdur. Bu addımın atılması zərurəti ondan irəli gəlmişdir ki, operativ nəzarət vergi nəzarətinin ən çevik formalarından biri olmaqla, gəlirlərin ucota alınması, qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyətinin aşkar edilməsi ucun optimal və səmərəli vasitədir. V/ Məcəlləsinə daxil edilən muddəalarla operativ vergi nəzarətinin fəaliyyət sərhədləri dəqiqləşdirilmişdir.

Vergi-gomrug nəzarətinin təkmil qanunvericilik bazası yaradıldıqdan sonra vergi nəzarətinin inkişafının növbəti mərhələsində diqqət mərkəzində bu sferada müasir tələblərə cavab verən informasiya texnologiyalarının yaratdığı geniş imkanlardan

istifadə dururdu, Bu zaman əsas diqqət səyyar vergi yoxlama sayının azaldılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, yoxlamalarda şəffaflığın təmin olunmasına və ən əsası, kameral yoxlamaların səmərəliliyinin artırılmasına verilmişdir.

Hazırda yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə vergi ödəyicilərinin ərazilərinə getmədən onların fəaliyyəti və gəlirlərinə ciddi nəzarət həyata keçirilir. Vergi ödəyicisi ilə birbaşa kontaktda olmadan sənədlər əsasında aparılan kameral yoxlamalarda xüsusi proqram təminatının tətbiqi sənədlərin emalı prosesinin sürətlənməsinə imkan vermiş, nəticə etibarilə kameral yoxlamalar hesabına dövlət büdcəsinə hesablanan əlavə vəsaitlərin həcmi dəfələrlə cəxəllənmişdir.

Vergi idarəetməsinin təkmilləşməsi, həmçinin, vergi yoxlamalarının səmərəliliyinin artırılması sferasında yeridilən kompleks işlər sırasında "elektron-bəyannamə" sisteminin tətbiqi xüsusi göstərmək olar. Tətbiqinə başlanmış elektron-bəyannamə sistemi vergi ödəyicisinə bəyannaməni internet vasitəsilə oturmək, tərtibini və düzgünlüyünü proqram təminatı vasitəsilə yoxlamaq, öz şəxsi hesab vərəqinə "real vaxt" rejimində baxa bilmək imkanları verir.

Müasir standartlara cavab verən informasiya texnologiyalarından istifadə vergi nəzarətinin tam formada vergidən yayınma kimi mənfi hallarının onuna siper cəkməklə və tədbirlərin təkmilləşdirilməsinə, bu sferada vergi idarəetməsinin az riskli vahid sistem kimi formalaşdırılmasına qulluq edir. Vergi orqanlarında yaradılmış analitik təhlil imkanları hesabına səyyar vergi yoxlamaları xüsusi meyarlar əsasında yalnız vergidən yayınma risklərinin qiymətləndirilməsi üzrə təyin olunur ki, bu işə yoxlamaların səmərəlilik əmsalını artırılmasına munasib zəmin formalaşdırır.

Beləliklə, vergi və gəlir orqanlarında yaranmış səmərəli idarəetmə və nəzarət sistemi, həmçinin, geniş məlumat bazası hesabına vergi ödəyicilərinin ərazilərinə (obyekdlərinə) getmədən, vergi orqanlarında mövcud sənədlər əsasında yeni vergi inzibatchılığının geniş imkanlarından istifadə edərək, vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini və onların vergi öhdəliklərinin düzgünlüyünü müəyyən müddətdə yoxlamalar aparılmadan da nəzarətdə saxlamaq mümkündür.

Bununla əlaqədar fəaliyyət sahələrində çalışan vergi ödəyicilərinə səyyar vergi

yoxlamasının və xronometraj metodula müşahidələrin aparılması dayandırılmışdır. Bu addımı dünyada mövcud olan maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına mümkün təsir ehtimalının azaldılması istiqamətində reallaşdırılan qabaqlayıcı tədbirlərdən biri kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Əlbəttə, toxundugun məsələlər gəlir-vergi nəzarətinin inkişafında baza rolunda çıxış edən və əldə olunan nailiyyətlər perspektiv yüksəlişindən ötrü təzə imkan yaradır. Ölkənin bütün sahələrində davam edən dircəliş və tərəqqi Azərbaycanda müasir vergi sisteminin formalaşdırılması tərəfdən reallaşan islahatların davamlı və ardıcıl olmasını qabaga cəkir. Eyni vaxtda, informasiya texnologiyalarının pillə-pillə cəmiyyətin bütün sferalarına şamil edilməsi ilə bağlı vergi nəzarətin təşkili sahəsində yeni, daha dinamik bir yanaşmaya ehtiyac duyulmaqdadır.

Ölkəmizin Avropa Qonşuluq Siyasət dairəsində qəbul olunan fəaliyyət planına əsasən, bu gün vergi orqanları da vergi inzibatiçığının, habelə gəlir nəzarətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində yeni hədəfləri müəyyənləşdirir, vergi xidmətinin mütləmə təkmilləşdirilməsi sahəsində Avropa İttifaqının təcrübəsini təhlil edir və ölkəmizdə onun tətbiqi imkanlarını araşdırırlar. Bununla əlaqədar VN həyata keçirilmiş strateji planın tələblərinə rəğmən, vergi nəzarətinin gün-gündən müasirləşdirilməsinin növbəti mərhələsi olaraq, "Elektron audit" sisteminin tətbiqi qarşıya başlıca strateji vəzifə olaraq qoyulmuşdur.

Hazırda bu sistemin uğurla tətbiqilə bağlı beynəlxalq təcrübə öyrənilir və vergi orqanlarının daxili imkanları qiymətləndirilir. Eyni zamanda, elektron audit sisteminin istifadəsinə dair Avropa İttifaqının Tvinning proqramı cərcivəsində iki illik müddəti əhatə edəcək xüsusi layihənin reallaşması hədəfilə hazırlıq işləri aparılır. Elektron audit səyyar vergi yoxlama sisteminin xüsusi proqram vasitəsilə qısa müddətdə avtomatlaşdırılmış formada aparılmasına şərait yaradır. Bu sistem yoxlamaların aparılması müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla yanaşı, vergidən kənarləşmə kimi yayınması daha əhatəli təhlillər hesabına aşkar olunmasını və yoxlamaların səmərəliliyinin artırılmasını qarşıya başlıca deviz olaraq qoyur.

Strateji Planın digər bir istiqaməti vergidən yayınma risklərinin aşkar edilməsinə

və onların həll edilməsindən otru vergi inzibatchılığının potensialının yüksəldilməsinə yön alır. Bunu qarşıya əsas hədəf qoyaraq müxtəlif iqtisadi iş növləri və vergi ödəyicilərinin qrupları boyunca vergidən qacma risklərinin aşkarlanması sisteminin inkişafətdirilməsi yolula vergi inzibatchılığının analitik imkanları artırılacaqdır. Bununla yanaşı, nəzarət kassa-aparatlarının yaddaşmdakı məlumatların gündəlik GPRS şəbəkəsi yardımı ilə vergi orqanlarının informasiya bazasına verilməsi sisteminin (Məsafədən Oxuma Terminalı) istifadəsi ilə bağlı müvafiq işlər gorrulur.

Butun bu kompleks sadaladığımız tədbirlərin reallaşması vergi-gomrug maliyyə nəzəəri sisteminin inkişafı üzrə növbəti mərhələ olmaqla, vergi-gomrug orqanlarının daha da inkişafı və modernləşdirilməsini təmin etməyə zəmin yaradacaq, gomrug-vergi nəzarət sisteminin səmərəliliyinin və şəffaflığının daha da artırılmasına əlverişli şərait yaradacaqdır.

Səyyar vergi yoxlamalarına ilk öncə vergi qanunvericilik qaydalarının kobud pozulması məqamına daha çox yer ayırmış və mənbəyi dəqiq informasiyaları əsas tutaraq vergi qanunvericilik tələblərinə əməl etməyən vergi ödəyiciləri cəlb olunurlar,kecirilməsinə ehtiyac qalmır və bununla da səmərəsiz yoxlamanın qarşısını almaq olur.

Olkəmizin vergi sistemində lüzumsuz yoxlamaların qarşısa səhd cəkilməsi və vergi inzibatchılığı xərclərinin minimumlaşdırılması daim diqqətdə duran məsələrdəndir. Buna yiyələnməkdən otru müasir dünya təcrübəsi öyrənilməklə yoxlama kecirilən riskli vergi ödəyicilərinin seçmi və yoxlama keyfiyyətinin yüksəlməsilə bağlı vacib işlər gorrulur.

Vergi qanunvericiliyin tələblərinə riyarət edilməsinə nəzarətin təmindən otru vergi sisteminin qarşısında duran strateji vəzifələrdən birisi bu nəzarətin səmərəliliyinin artırılmasıdır.Dovlətin funksiyalarının reallaşdırılmasından otru maliyyə vəsaitlərinə daimi tələbatın odənilməsi vergi tutma mexanizminin fasiləsiz fəaliyyətini tələb edir. Adətən, vergi ödəyicisinin təqdimi vergi hesabatları şubhə doğurduqda, vergi orqanları səyyar vergi yoxlamasının həyata keşməsi barədə qərar verirlər. Bundan əlavə, xüsusi proqram təminatı yardımı ilə aparılan real qiymətləndirmə əsas

tuturaraq vergı odəyicilərinin secimi reallaşır. Vergı odəyiciləri tərəfindən edilmiş düz secimi ilə yanaşı, vacib vəzifələrdən biri kimi vergı nəzarəti metodlarının təkmilləşdirilməsidir.

Fikrimizcə, indiki dövrdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun sağlam vergı munasibətlərinin formalaşması bütün ölkələrin fəaliyyətinin, dövlət büdcəsinin formalaşmasının ən vacib, eyni zamanda murəkkəb sahələrindən hesab olunur. Bu mənada vergı munasibətlərinin və vergı siyasətinin düzgün qurulması, eyni zamanda yüksək peşəkarlığa malik kadr potensialının formalaşdırılması zamanın tələbi kimi önə çıxır.

Tədqiqat işində effektiv vergı sisteminin yaradılması və inkişafının o qədər də asan həll olunan problem olmadığı qeyd etmişəm. Belə ki, hətta inkişafın yüksək etapına çatmış ölkələrin belə vergı sistemində coxsaylı islahatların aparılmasına rəğmən, bu problemin ümumi xarakterli effektiv həlli yolları hələ də tam həll olunmamışdır. Bunun səbəbi isə həmin ölkələrdə iqtisadi inkişaf tempinin dəyişkən xarakterə malik olmasıdır.

Qeyd edək ki, son illər vergı qanunvericiliyi ilə bərabər vergı sistemində təşkilati-idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də mühüm işlər görülmüşdür. Vergilər Nazirliyinin inzibati rayonlar üzrə vergı idarələrinin regional vergı orqanları ilə əvəz edilməsi, vergı sistemində aparılan digər struktur dəyişiklikləri vergıdan yayınmaların azalmasında və dövlət büdcəsinə ödəmələrin artmasında böyük rol oynamışlar. Lakin bunlarla yanaşı, bu sahədə bir sıra problemlər də qalmaqdadır.

Bu baxımdan vergı sistemində dövlət idarəciliyi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi bir sıra problemlərin həllini tələb edir. Bunların sırasına vergı sistemində idarəetmənin vahidliyi prinsipinin pozulması vəziyyətinə yol verilməməyi, vergı qanunvericiliyinin və onun işləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, vergı işçilərinin dövlət və cəmiyyət qarşısında öz məsuliyyətlərini dərinlən anlaması istiqamətində işlərin sistemli şəkildə yerinə yetirilməsi, vergı orqanlarının fəaliyyətində səmərəliliyin təmini, vergı orqanlarının fəaliyyətinə

vətəndaş cəmiyyətləri tərəfindən hüquqi və təşkilati nəzarətin səmərəliliyinin artırılması, kadr siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və s. daxildir.

AR vergi idarəedilməsinin ümdə istiqamətlərindən biri olan vergilərin konullu odənilməsi sisteminin yaradılması və vergi odəyicilərinin hüquqlarının etibarlı mudafiəsinin təmin edilməsi ucun ilk novbədə vergi orqanlarında çalışanların peşəkarlıq səviyyəsi davamlı artırılmalı, vergi odəyicilərinin maarifləndirilməsi konsepsiyası hazırlanmalı, vergi mədəniyyətinin artırılmasına yönəldilmiş proqramlar həyata keçirilməlidir. Təcrübə göstərir ki, vergi Departamentinin xidmət işçiləri yəni, auditorları bu və ya digər obyekdləri təkrarən bir necə dəfə audit yoxlamasından keçirməsinə baxmayaraq həmin sahədə ciddi qanun pozuntuları olmuş, lakin məlum olmayan səbəbdən bu aşkarlanmamışdır. Məsələnin belə formada qalması iki istiqamətdə fikir soyləməyə əsas verir. Birincisi, vergi yoxlayıcıları ya ümumiyyətlə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qanunvericilik prinsipində maraqlı olmamış, yəni onların yalnız vergi odəmək məsələsi daha cəlbədicə olmuş və yaxud təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması, təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi metodikasında kifayət qədər bilik və bacarığa sahib olmaması ilə izah edilir.

Audit yoxlama-ekspertiza işləri ağır əmək tutumlu, yaradıcı xarakterli iş olduğu ucun burada mütəxəssislərin secilməsi, yerləşdirilməsi, onların təkmilləşdirilməsi vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Ona görə də, vergi audit işçiləri vergi bəyannamələrinin strukturunu, məzmununu, xarakterini dərinləndirən bilməklə bərabər, ucot-hesabat işlərini dərinləndirən bilməsi vacibdir.

Belə ki, təcrübədə vergi bəyannamələrində göstərilən rəqəmlər, onların tərtibi, bir çox hallarda muhasibat ucotu rəqəmləri ilə uzlaşmır. Bəyannamələrdə öz əksini tapmış rəqəmlər analitik olaraq ucot məlumatları ilə və maliyyə hesabatları ilə təsdiq edilməlidir. Yoxlama zamanı ucot məlumatları ilə bəyannamələri arasında müəyyən fərqlər və ya kənarlaşmalar aşkar edilərsə, onlar analitik məlumatlarla əsaslandırılmalıdır.

Bəzən, əmək haqqı üzrə gəlir vergisinin odənilməsi mövsumi xarakterli olaraq dəyişkən olur. Lakin bu dəyişkənlik vergi bəyannamələrində əsaslandırılmalı bilmir ona

görə də, Departamentlə vergi ödəyiciləri arasında ilkin mübahisələr meydana gəlir. Bu mübahisələr müəyyən hallarda uzunmüddətli mübahisələrə çevrilir və əlavə araşdırmalara ehtiyac duyulur. Vergi yoxlama zamanı bu kimi hallara diqqətlə yanaşılmalıdır. Vergi ödəyicilərinin fəaliyyətində spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

3.2. Gümrug, vergi və maliyyə nəzarəti sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Olkəmizdə olunan fərmanlar maliyyə nəzarəti mexanizminin müasir tələblər cavab vermək iqtidarında qurulmasına, iqtisadiyyatın aparılan iqtisadi və sosial sferada islahatlar nəticəsində makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsi xeyli yüksəlmiş, son illərdə UDM 70 milyard manat olmuşdur. Dövlət büdcəsi inkişaf və quruculuq büdcəsinə çevrilmiş, büdcənin şəffaflığının nail olunmuşdur.

Respublikamızda qəbul inkişafına mənfi təsir göstərən halların və lüzumsuz yoxlamaların aradan qaldırılmasına zəmin yaratmışdır. Bir vacib məqama da toxunmaq lazımdır ki, nazirlik, digər icra hakimiyyəti orqanlarında nəzarət-təftiş qurumlarının ləğv edilməsi yersiz yoxlamaların sayının azalmasına şərait yaratsa da, mövcud nəzarət orqanlarının köməyi ilə vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyi və büdcədən maliyyələşən təşkilatların maliyyə işinin nəzarətin reallaşmasında bəzi çətinliklər yaratmışdır. Bununla əlaqədar mövcud tələblərə cavab verən daxili nəzarət qurumlarının yenidən yaradılması məsələsinə baxılması məqsəduyğun olardı. Eyni vaxtda, gümrug, vergi nəzarət orqanlarında çalışan mütəxəssislərin peşə hazırlığının artırılması və onların işə qəbulunun, digər dövlət orqanlarında olduğu kimi, test imtahanları ilə yerinə yetirilməsi olduqca vacib məsələlərdən sayılır.

Aparılan yoxlamalar nəticəsinin bunların əksər hallarda aşkara çıxarılmasına baxmayaraq, onların tam bərpa edilməsi bəzi çətinliklər qabardır. Bir çox məqamda isə vəsaitinin müəyyən hissəsini bərpa etmək həttə mümkün olmur. Bunu MN və VN-nin apardığı yoxlamaların nəticələri bir daha subuta yetirir. Digər tərəfdən, vəsaitlərin öz təyinatından yayındırılması nəzərdə tutulan bəzi xərclərin maliyyələşdirilməsində və həmin tədbirlərin reallaşmasında bəzi problemlər ortaya çıxır. Gümrug, vergi

maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyətinin yüksəldilməsində aktual məsələdən biri onun şəffaflığının təmin olunmasıdır. Bu hədəflə aparılan yoxlamaların nəticələrin mətbuatda vaxtında işıqlandırılması vacibdir.

Butun bunlar ona dəlalət ki, gəlir, vergi maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyətinin yüksəldilməsi cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişahının təmin edilməsində, budcə gəlirlərinin vaxtında və tam daxil olmasında, dövlət vəsaitinin öz təyinatına uyğun və səmərəli xərclənməsində zəruri şərtlərdən biridir.

Azərbaycanın gəlir, vergi sisteminin formalaşmasının qanunvericilik bazasını təşkil edən Vergi Məcəlləsində iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına yönəldilmiş bir sıra dəyişikliklər edilsə də, bəzi vergi novlərinin məsələn, mənfəət vergisi, əlavə dəyərvergi, həmcinin məhiyyətə vergi novu olan sosial sığorta ayırmalarının dərəcələri bir qədər aşağı salınsa da, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrindən daxil olan vergilərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmamışdır. Bu təkcə vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə yox, eləcə də vergi inzibatchılığında, vergilərin qanunvericilik əsasında tətbiqində, vergilərin yığılmasına nəzarətdə mövcud olan bir sıra qusurlarla bağlıdır.

Gəlir, vergi qanunvericiliyinin aparılacaq dəyişiklikləri ilə yanaşı, vergi xidməti orqanlarında da ciddi islahatlar aparmaqgərəklidir. Bu islahatlar həm də sırf butov cəmiyyəti əhatə etməlidir. Dövlət sahibkarlar və ayrı-ayrı vətəndaşlar vergi fəaliyyətində vergi münasibətlərində rəqib kimi deyil, hüquqları və məsuliyyətlərini tam rəqlamentləşdirilmiş tərəfdaşlar kimi çıxış etməlidirlər. Bu məqsədə çatmaq ucun respublikanın vergi xidməti sistemində əsaslı təşkilati dəyişikliklər aparılmalı,ozunu doğrultmayan strukturlardan imtina edilməli və dünya təcrubəsində vergi fəa uyyəti sahəsində uğurla sınaqdan çıxmış metodlara uslunluk verilməlidir.

Vergi xidməti orqanının yeganə funksiyası ölkənin vergi qanunvericiliyinə inzibatchılıq etməkdir. Yəni vergilər haqqında qanuna əməl edilməsi, vergilərin düzgün hesablanması və vaxtında budcəyə kocurulması üzərində nəzarəti həyata keçirməkdir. Vergi xidməti aparatı əsasən funksional prinsip əsasında təşkil olunmalıdır. Belə təşkilin üstunluğu mövcud kadrlardan daha səmərəli istifadə

edilməsindədir. Doğrudan da bolmələrini ayrı-ayrı vergi novun və ya vergi odəyiciləri tipi uzrə təşkilində onlar arasında menası olmayan rəqabət yaranır, funksiyaların təkrarlanması və mütəxəssislərinin boluşdurulməsində cəvikliyin azalması baş verir.

Gomrug, vergi novləri uzrə şobə bolgusu ancaq hər hansı yeni vergi novunun tətbiqi zərurəti yarandıqda və həmin verginin təşkilinin butun unsurlərinin məsuliyətinin bir şəxsə yaxud bir qrupa həvalə edilməsi inəqsədəuyğun olduqda zərər verilə bilər. Buna görə də gələcəkdə vergi xidməti orqanının umumi strukturu vergi novləri uzrə bolgudən imtina elməli və butovlukdə funksional prinsip uzrə bolguyə kecməlidir.

Son illərdə vergi orqanları öz işini yenidən qurmaq, vergi yığımalarını yaxşılaşdırmaq ucun dünya təcrubəsində sınaqdan çıxmış metodlara yiyələnməyə xeyli cəhdlər göstərsələr də hazırda vergi odəməkdən yayınma, vergi odəyicilərinin huquqlarının pəzulması halları qalmaqdadır. Təsərrüfat subyektlərinin öz vergiqoyma bazasını düzgün formalaşdırması və qanunla müəyyən əlunmuş qaydada və həcmdə hesablanmış vergi məbləğini vaxtında dövlət budcəsinə kocurməsini təmin etməyə qabil olan, vergiqoyma subyektinin butun unsurlərini, ayrı-ayrı vergi novlərini, müxtəlif vergi tədiyəcilərini ölkənin butun səviyyəsində idarə olunan və istiqamətləndirilən, makro və mikro səviyyədə dövlətin butun fiskal mənafeələrini təmin edə bilən vergi nəzarətinin təşkili vacib məsələlərdəndir.

Əhalinin, ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların konullu və şüurlu ələraq, vergi qanunvericiliyinə və vergi öhdəliklərinə əməl etməyə hazır ətmaq səviyyəsi onların vergi orqanlarının nə dərəcədə ciddi, səmərəli, təsirli və nüfuzlu bir nəzarət orqanı kimi qəbul etməsindən asılıdır. Bundan ötru gomrug, vergi xidməti orqanları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ☐ butovlukdə cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün mənafeyi naminə fəaliyyət göstərməli, onlarla birgə işləməlidir;
- ☐ butun müəssisələrin və vətəndaşların vergi qanunvericiliyi qarşısında bərabərliyinə əməl edilməsini təmin etməlidir,

□ vergi ödəyicilərindən vergi tutmaq və toplamaqla yanaşı, onları lazımi informasiyalarla təmin etməli, vaxtaşırı məsləhətlər verməli, onların maliyyə fəaliyyətinin və vergi planlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə kömək etməlidir;

Quvvədə olan qanunvericilik aktlarının, təlimatların və metodiki göstərişlərin tez-tez dəyişilməsi vergi ödəyicilərinin isə bunların cəx hissəsindən xəbərsiz olması onlar tərəfindən budcəyə catası vəsaitlərin düzgün hesablanmaması ilə nəticələnir ki, bu da əlavə maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsinə şərait yaradır. Bazar prinsipini özünü təşəkkilliyi ilə fərqlənən xarici ölkələrdə vergi orqanları iqtisadiyyatın tənzimləyici funksiyasını vergi ödəyiciləri ilə sıx əlaqədə həyata keçirirlər. Bu əlaqələr respublikamızın gömrüğü, vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında münasibətlərdə ifadə olunmalıdır. Belə ki, hər bir vergi ödəyicisi lazımi qədər vergi informasiyası ilə təmin olunmalıdır. Eyni zamanda, vergi mufəttişlərinin nəyi və necə yoxladıqları barədə hər bir hüquqi və fiziki şəxsin müfəssəl məlumatı olmalıdır.

Gömrük, vergi xidməti sistemində ikinci vacib məsələ kompüter şəbəkəsi və məlumat bazasının tətbiqi əsasında vergi qoyma fəaliyyətinin prinsipinə yeni texnologiyasının yaradılmasıdır. Vergi xidməti orqanları qısa müddətdə ən müasir kompüter texnikası və telekommunikasiya vasitələri ilə təmin olunmalı, onların iqtisadi fəaliyyətlə bağlı hər cür informasiya əldə etmək imkanları genişləndirilməli, vergi orqanlarının daxili və beynəlxalq informasiya şəbəkəsinə qoşulması təmin olunmalıdır. Vergi ödəyicilərinin ümumdövlət ucotu və onların üzərində nəzarət sistemi yaradılmalı, əldə olunan ucot məlumatları DİN, Dəvlet Gümrük Komitəsi və digər orqanların məlumat bazası ilə əlaqələndirilərək müqayisə edilməlidir. Bu məsələnin həlli vergi ödəyicilərinin daha dəqiq ucotunu və qeydiyyatını təmin etməklə yanaşı, vergi ödəmələri üzərində daimi nəzarəti də həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Bunun sayəsində həm də vergi ödəyicilərinin muntəzəm olaraq vergi qoyma sahəsinin müxtəlif sorğu məlumatları əldə edilməsinə, gələcəkdə isə vergi ödəmələrini və vergi bəyannamələrini doldurulmasını kompüter vasitəsilə həyata keçirməyə imkan yaranacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət vergi orqanları mövcud vergi qanunvericiliyi, öz

səlahiyyətləri, vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələrini həmcinin hazırlanmış təlimat və metodiki göstərişlər haqqında kütləvi informasiya vasitələrində məsləhət və izahatlar verməli, müxtəlif əyani vəsaitlər və kitablar nəşr etdirməlidirlər vergi xidməti orqanlarının apardığı yoxlamaların təhlili göstərir ki, müəssisələr və ayrı-ayrı şəxslər vergi qanunvericiliyini, bəzən özləri də bilmədən, düzgün başa düşməmək ucbatından pozurlar. Bundan isə, birinci növbədə, büdcə ziyan çəkir.

Üçüncü vacib məsələ vergi qoyma metodikasının keyfiyyətə təkmilləşdirilməsidir. Vergi intizamını pozanlara diqqət daha da artırılmalı. vergidən yayınma metodları vaxtaşırı tədqiq olunmalı, onların aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər görülməlidir.

Vergi Xidməti orqanlarının fəaliyyətinin düzgünlüyü üzərində daimi nəzarət həyata keçirmək üçün daxili audit sisteminin tətbiqi çox əhəmiyyətli ola bilər. Bütün bunlar vergi xidməti orqanlarının operativ işinin məzmununu keyfiyyətə dəyişməyə və səmərəliliyini xeyli yüksəltməyə imkan verə bilər. Gəmrük, vergi və maliyyə nəzarəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi öz növbəsində, digər iqtisadi tənzimləmə alətlərindən təcrid olunmuş şəkildə baş verə bilməz. Bunun üçün vergi – gəmrük siyasətinə qeyd olunan kimi büdcə-vergi siyasəti eyni zamanda makroiqtisadi kontekstində yanaşmaq lazımdır. Vergi-gəmrük sistemi vergi boşluğunun ildən-ilə azalmasına müvəffəq olmalı, bununla paralel büdcəyə səfərbər edilən vəsaitlərin zəruri istiqamətlərə ayrılmasına, həmcinin ayrılmış vəsaitlərin tam miqdarda təyinatına sərf edilməsi üçün maliyyə nəzarətinin yüksək səviyyəsinə nail olunmalıdır.

Maliyyə nəzarəti elə bir formada və səviyyədə təşkil edilməlidir ki, vergi ödəyicilərində onlardan yığılan vergilərin istisnasız olaraq öz təyinatına-unvanına çatmasında heç bir şübhələri olmasın. Yalnız bu yolla şəffaf büdcə sisteminin qurması ilə gəmrük-vergi nəzaətinin əsas strateji hədəflərindən hesab edilən vergilərin ödənilməsi prosesinin konulluluk səviyyəsinin artırılması mümkündür.

2017-ci ildə vergi orqanlarının tamamladığı kameral vergi yoxlamaları vaxtı 68 mindən çox kənarlaşmalar aşkarlanmış və 751,4 milyon manat artıq məbləğ

alınmışdır ki, bu da 2012-ci illə tutuşduqda 655,7 milyon manat və ya 8 dəfə coxdur.. Gomrug, vergi və maliyyə maliyyə nəzarətinin dairəsi getdikcə məhdudlaşmalı, o, daha çox makroiqtisadi proseslər dairəsində təmərküzləşməlidir. Bununla yanaşı, auditor fimaları və sərbəst auditorlar səmtdənaudit fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənməli, onun forma və məzmunu dəyişməlidir.

Ticarətin inkişafı və gomrug prosedurlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bilik və təcrübənin artırılması ucun ekspertlərin hazırlanması, tədris metodologi-yasının yeniləşdirilməsi və beynəlxalq əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə uzv dövlətlərin birgə əməyi sayəsində nail oluna bilər.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət mustəqilliyini bərpa etdikdən sonra aparılan yeni islahatlar nəticəsində maliyyə sisteminin sistemləşdirilməsi, dövlət budcəsinin gəlirlərinin formalaşması, vergilərin dövlət budcəsinə olan təsiri və intizamının gozlənilməsi yeni bir sahə olan vergi auditinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Vergi auditini dövlət tərəfindən idarə olunma funksiyasını və vergi qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsini icra edir. Vergi auditinin mahiyyəti vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etməkdir. Vergi auditinin subyektı və obyektleri arasında qarşılıqlı əlaqəni daha dəqiq tənzimləməyə imkan verir. Vergi orqanlarının işinin optimallaşdırılması məqsədi ilə vergi auditinə təşkilati, ucot, təhlil, nəzarət və tənzimlənmə fəaliyyətlərinin uzlaşmasını təmin edən idarəetmə sistemi kimi baxılmalıdır.

Aparılan vergi, maliyyə, gomrug yoxlama təcrübəsi göstərir ki, Respublikamızda vergidən yayınma halları dinamik olaraq artır. Yəni, vergi auditinin illik hesabatı uzrə yoxlamalar nəticəsində əlavə odənişlərin məbləği ilbəil artmaqdadır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, vergi odəyiciləri vergidən yayınma halları ilbəil kütləvi surətdə artmaqdadır və bunların qarşısı alınmaz bir problemə cevrilməkdədir.

Fikrimizcə, bu kimi hallar vergi yoxlama fəaliyyətinin bu sahədə səmərəliliyinin lazımı səviyyədə olmamasını göstərir. Daha doğrusu, müşahidələr fikir formalaşdırır ki, mutəmədi olaraq muəssisə və təşkilatlarda kameral və səyyar yoxlamalar aparılır, lakin qanun pozuntuları kütləvi olaraq artır bununla bərabər əlavə vergi odəmələri də

artmaqdadır. Bu kimi halların qarşısını almaq və vergi audit yoxlamalarının səmərəliliyini yüksəltmək üçün seçmə usulu ilə yoxlama nəticələrini mətbuat orqanlarında və yaxud internet səhifələrində nəşrləri diqqəti cəlb edə bilər.

Vergi auditinin səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri də, vergi mütəxəssislərinin peşəkarlıq səviyyəsi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq VN və Vergilər Departamentləri işə qəbulu Dövlət Qulluğu xətti ilə mərkəzləşdirilmiş qaydada test, sorğu yolu ilə işə qəbul prosesini aparırlar. İlkin olaraq, burada gələcək vergi mütəxəssislərinin nəzəri bilikləri test vasitəsilə yoxlanılır, sonradan isə II mərhələdə Vergilər Nazirliyinin iştirakı ilə I mərhələdə seçilmiş mütəxəssislərin vergi sahəsində praktiki bilikləri, bacarıqları, anlayışları, iqtisadi-sosial problemlərə baxışları qiymətləndirilir.

Araşdırmalar göstərir ki, vergi işçilərinin xüsusilə audit yoxlama ekspertizası ilə məşğul olan gələcək vergi işçiləri böyük əksər hallarda ümumi nəzəri bilikləri qiymətləndirilir və bu qiymətləndirmə sistemində vergi sisteminə aid ola biləcək suallar çox az miqdarda, təxminən 15-20% təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, vergi orqanlarının və xüsusilə vergi audit işçilərinin belə qaydada seçilməsi təcrübədə özünü tam doğrultmur. İlk növbədə, həmin mütəxəssislər sırf vergi, maliyyə və ya muhasibat ucotu ilə bağlı olmayan digər peşə sahibləri olurlar. Menecment, marketinq, dünya iqtisadiyyatı və s. peşə sahibi olurlar və onların baza hazırlığı vergi, maliyyə, ucot anlayışı bir qədər zəif olur. Bu isə, istər-istəməz təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasında aşkar olunmuş maliyyə pozuntularının və ya ucotdan kənar əməliyyatların vergiyə daxil edilə biləcək və ya edilə bilməyəcək məsrəflərin qiymətləndirilməsində mənfi hal kimi özünü göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər peşə ixtisasına sahib olan iqtisadçı mütəxəssislərin vergi, ucot, audit sahəsində yetişdirildiyi üçün yeni hazırlıq təkmilləşdirmə və ya xüsusi kursların vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Belə təcrübə AR Vergilər Nazirliyində mövcuddur. Belə ki, gənc vergi işçiləri dövlət qulluğu vasitəsilə müvafiq işə qəbul edildikdən sonra bir qayda olaraq nəzəri və praktiki kurslar, peşə təcrübəsi keçdikdən sonra müvafiq sahələrdə işə başlamasına icazə

verilir. Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların peşə baza təhsili bir çox hallarda vergi, maliyyə ucot ixtisasları olmadığı ucun bu sahədə baş vermiş əməliyyatların yoxlanılmasında və qiymətləndirilməsində dəqiq və durust nəticə vermir.

Fikrimizcə, vergi audit sahəsində mütəxəssislərin secilməsi, yetişməsində səmərəliliyin yüksəldilməsi ucun muasir və yeni variantlardan istifadə olunması vacibdir. Hər şeydən öncə vergi audit mütəxəssisləri muhasibat ucotu və audit baza təhsilinə malik olan iqtisadçı mütəxəssislərin və ya maliyyə vergi sahəsində peşə hazırlığına malik olan mütəxəssislərin bu sahədə işə secilməsinə üstünlük verilməsi məqsədə uyğundur. Digər tərəfdən, vergi və audit sahəsi tətbiqi iktisadiyyat sahəsi olduğu ucun bu sahədə müəyyən qədər praktiki təcrübəyə malik olan mütəxəssislərin secilməsi daha məqsədə uyğun sayıla bilər və nəhayət, ucuncu bir səmərəli vasitə ilə, yəni muasir vergi təcrübəsini Vergilər Nazirliyinin və onun Departamentlərinin vasitəsilə müvafiq ali məktəblərdə vergi, ucot, audit və maliyyə sahəsində hazırlıq aparən universitetlərdə birgə hazırlıq aparılması nəzəri biliklərin bilavasitə paralel olaraq praktiki biliklərlə uzlaşdırılması böyük səmərə verə bilər.

Vergi-audit xidmətində mütəxəssislərin peşəkarlığının yüksəldilməsi ucun beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla daimi olaraq treninqlərin keçirilməsi də vacibdir. Vergi-audit mütəxəssisləri arasında müvafiq peşə müsabiqələrinin keçirilməsi onların peşəkarlıq səviyyəsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Vergi auditinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində əsas məsələlərdən biri də, bu sahə üzrə statistik hesabat göstəricilərinin tərkibi, məzmunu, qrupu və təsnifatından çox şey asılıdır. Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar göstərir ki, vergi auditinin apardığı kameral və səyyari yoxlamaların nəticələri ayrı-ayrı göstəricilər üzrə hesabat verilsə də, toplum şəkildə belə bir hesabat mövcud deyildir. Belə bir toplum hesabatın olmaması AR Vergilər Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən bir sıra Departamentlərin, o cümlədən Lokal Gəlirlər departamentinin fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və müvafiq meyar əsasında onun fəaliyyətində mövcud çatışmamazlıqlar, onların aradan qaldırılması və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi ucun müvafiq tədbirlərin göstərilməsi ucun cətinliklər yaradır.

AR Vergilər Nazirliyinin internet saytında mutəmadi olaraq aparılan səyyar və kameral vergi yoxlamaları nəticəsində vergi məcəlləsinin pozuntuları, bunun nəticəsində budcəyə dəyən ziyanlar, onların odənilməsi, vergi odəyicilərinin vaxtında vergi odəmədikləri ucun inzibati qayda ilə onların siyahıya alınmasına dair məlumatlar, fiziki və huquqi şəxslərə qarşı vergi pozuntularına görə tətbiq olunan inzibati cəzalar və s. bu kimi məsələlər mutəmadi olaraq rubluk, altı aylıq və ya illik yekun məlumatlar verilir. Lakin, bütün bu kimi məlumatlar Lokal Gəlirlər Departamentinin işinin nəticələri və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə butovlukdə imkan vermir.

Buna görə də, hesab edirik ki, vergi auditinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və butovlukdə Vergilər Nazirliyinin fəaliyyəti ictimai maraq kəsb etdiyi ucun vergidən yayınma, vergi odəmələrinin gecikdirilməsi, aparılan səyyar və kameral yoxlamalar nəticəsində aşkar edilən qanun pozuntuları, çatışmamazlıqlar, kənarlaşmalar, cinayət tərkibli təsərrufat-maliyyə əməliyyatlarının aşkar olunması, bu istiqamətə aparılan ilkin vergi istintaqları, yoxlamalar nəticəsində odənilmiş vergi borcları, vergi borclarının odənilməsi tədbirləri və s. bu kimi əməliyyatların nəticəsində budcəyə dəyən ziyanların məbləğləri və onların odənilməsi haqqında müvafiq inzibati tədbirlər, vergi yoxlama-ekspertiza tədqiqatlardan sonra huquq mühafizə orqanlarının təşəbbusu ilə aşkarlanan vergi qanun pozuntuları və digər göstəriciləri xarakterizə edən statistik hesabat formasının yaradılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə bir hesabatın tərtib edilməsi və verilməsi ilk öncə, Vergilər Nazirliyi yanında vergilər Lokal Gəlirlər Departamentinin fəaliyyəti təhlil etmək və qiymətləndirmək ucun müvafiq imkanlar yarada bilər. Hər bir sahədə təsərrufat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla onun nəticələri müvafiq meyarlarla qiymətləndirilir. Lokal Gəlirlər Departamentinin fəaliyyətini də qiymətləndirmək ucun müvafiq göstəricilər sisteminin olması mütləqdir. Belə göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi nəinki vergi auditinin fəaliyyətinin səmərəliliyini, həmçinin Lokal Gəlirlər Departamentinin rəhbərliyinin fəaliyyətini və ayrı-ayrı auditorların fəaliyyətini qiymətləndirmək mümkündür.

Nəticə

Qloballaşma və integrasiyanın geniş vüsət yer müasir dövrümüzdə çoxtərəfli və yeni məzmununda iqtisadi münasibətlərin formaslaşması təbii bir prosesə çevrilmişdir. Artıq, dünya təsərrüfatı vahid bir orqanizmə çevrilməkdədir və qlobal məkanın inkişafı nəticəsində heç bir dövlətqalan dünyadan təcrid olunmuş formada özünün tərəqqisini və etibarlı təhlükəsizliyini təmin etmək qabiliyyətində deyildir. Bu sadaladığımız məsələlər nəzarət sistemini ləğv edir.

Aydındır ki, qlobal iqtisadi məkana səmərəli şəkildə integrasiya olunmaq, beynəlxalq aləmdə cərəyan edən sosial-iqtisadi proseslərin aktiv iştirakçısına çevrilmək və bütün sadaladığımızlarla bərabər davamlı iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək gömrük, maliyyə, vergi nəzarətinin birbaşa əlaqədardır. Bu qurumlar da, özlüyündə, bir tərəfdən, integrasiyanın, digər istiqamətdən isə, daxili bazarın müdafiəsini təmin etməli olan siyasətin unifikasiyası istiqamətində silsilə işlər reallaşdırırlar. Bu tədbirlərin başlıca hədəfini isə müasir şəraitə uyğun rəqabət qabiliyyətli gömrük, maliyyə, vergi nəzarəti sistemləri təşkil etməlidir.

Bəllidir ki, müasir zamanda xarici bazarlara çıxış, qlobal iqtisadi məkanda gedən proseslərin fəal iştirakçısı olmaq, eləcə də bütün bunların kontekstində iqtisadi təhlükəsizliyinə nail olmaq istənilən dövlətin müstəqilliyinin və davamlı inkişafının zəruri şərtinə çevrilmişdir. Belə ki, gömrük tənzimlənməsində, əsasən 2 başlıca funksiya fərqləndirilir: gəlirlər yəni dövlətin pul vəsaitlərinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş fiskal funksiya və milli istehsalı xarici rəqabətin təsirlərindən müdafiə funksiyası. Gömrük nəzarəti ölkənin iqtisadi tərəfdən qorunmasını imkan verən iqtisadi siyasətin aparıcı istiqamətlərindən əsas hesab edilir. Belə ki, məhz gömrük nəzarəti əsasında milli istehsal sahələrinin inkişafına təkan verilir, daxili bazar xarici təsirlərdən qorunur və nəticədə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlikdən ötrü önəmli olan milli istehsalın uğurlu göstəriciləri təmin edilir.

Müasir dünyada iqtisadi integrasiyanın sürətləndiyi və makroiqtisadi təhlükəsizliyin prioritet məsələyə çevrildiyi bir şəraitdə iqtisadiyyatın sabitləşməsi gömrük, maliyyə və vergi nəzarətin daha da gücləndirilməsi və səmərəliliyinin

yüksəldilməsindən ötrü əhatəli imkanlar açmışdır. Dövlətin büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, büdcə kəsirinin və dövlət borclarının idarə olunması gömrük, maliyyə-vergi nəzarətinin mühüm istiqamətlərini təşkil edir. Bu siyasətin səmərəli həyata keçirilməsi real iqtisadiyyata güclü təsir göstərir.. Makroiqtisadi stabilliyə nail olunmasında çevik və məqsədli maliyyə siyasətinin reallaşması həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Bunu da vurğulamaga lüzum var ki, dövlət büdcəsinin layihəsi hər il formalaşdırılan zaman regionların sosial və iqtisadi yüksəlişindən ötrü müəyən məbləğlərdə vəsait ayrılması və həmin vəsaitin ilbə-il artırılması planlaşdırılır. Ümumi iqtisadi inkişafın başlıca şərtlərindən biri də çevik maliyyə-vergi siyasətinin formalaşması və reallaşmasıdır. Bu məqsədlə maliyyə-vergi işinin təşkilində inkişafa nail olmuş praktikası və mükəmməl maliyyə-vergi siyasətinin formalaşdırılması çox önəmlidir.

Vergi siyasəti yekun etibarilə elə bir sistemin formalaşdırılması ilə nəticələnməlidir ki, bu sistem iqtisadi tənzimləməni normal tərzdə reallaşdıra bilsin.. Mövcud nəzarət sisteminin gücləndirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması zərurəti onunla bağlıdır ki, ölkədə işgüzar aktivlik artdıqca, gömrük ,maliyyə,vergi hüquqpozmaları, o cümlədən vergidən qaçma da çoxalır və onların metodları, formaları və miqyasları dəyişir.

Hazırda böyük uğurla enerji layihələrinin reallaşması son illər boyunca də Azərbaycana külli miqdar valyuta gətirib, ölkənin maliyyə potensialı əhəmiyyətli dərəcədə güclənərək 2018 ilin birinci yarısında 44,2 milyard dollar təşkil etmişdir. Bu isə ölkədə birinci növbədə, gömrük ,maliyyə,vergi nəzarətinin rol və faydalığını daha da artırır.

Azərbaycanda mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunluğu hədəfilə maliyyə-vergi nəzarətinin tələblər səviyyəsində təzədən qurulması, dövlət vəsaitlərindən qanunsuz istifadə hallarının aradan qaldırılmasında dövlət maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması aktuallıq kəsb edir. İqtisadi islahatların strateji əsası - büdcə gəlir və xərclərinin daha səmərəli idarə olunmasını mümkün edən dövlət

nəzarət sisteminin yaradılmasından, dövlət xərclərinin qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun tərzdə maliyyə nəzarəti qurumları və audit təşkilatları vasitəsilə yoxlanılmasından, təhlil edilməsindən, iktisadiyyatın inkişaf yollarının araşdırılmasından və bu sferada ardıcıl olaraq mütərəqqi təkliflərin hazırlanmasından ibarət olmalıdır.

Bu sferada digər dövlətlərin təcrübəsi, ölkəmizdə təşəkkül tapmış iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri və digər amillər nəzərdə tutulmaqla, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş ümumi prinsiplərə əsaslanan, iktisadiyyatımızın bütün sahələrini cəmləşdirən, biznesin inkişafına əngəl yaradan əsassız müdaxilələrə yol verməmək şərti ilə dəqiq və müasir şəraitə uyğun maliyyə nəzarəti sistemi yaradılmalıdır.

Vergı nəzarətinin təsirliliyi vergı pozuntuları və cinayətlərə görə müəyyən edilən məsuliyyət tədbirlərindən bilavasitə asılıdır. Bunlar, təkcə vergı sanksiyalarının sərtləşdirilməsini deyil, həm də ona daha elastiklik verilməsini tələbedir. Hər şeydən öncə, vergı pozuntularına görə cərimələrin konkret məbləğ və ya faizlə həyata keçirilməsindən imtina edilməlidir. Vergı nəzarəti aparan şəxsə pozuntuya görə yüngülləşdirici hallar taparsa, bu məbləği və ya faizi aşağı salma və yaxud əksinə olduqda, artırma hüququ nəzərdə tutulmalıdır. İkincisi, vergı ödəyicisi özünə sərf edən iqtisadi şərtlərlə pozuntuya yol verərsə, cərimə sanksiyaları daha yüksək götürülməlidir.

Ədəbiyyat.

1. AR Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 1995.
2. AR Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2017, 351 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, "Hüquq Ədəbiyyatı" nəşriyyatı, Bakı 2011, 311 s.
4. AR 2016-cı ilin statistik məlumatları, Bakı-2017, 814 s.
5. AR «Büdcə sistemi barədə» Qanunu, Bakı-2002.
6. Pr. Əvəz Ələkbərov. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-budcə parametrlərinin tənzimlənməsi, Bakı 2007-il, monoqrafiya.
7. Pr. Dəmət Bağirov. «Vergi nəzarəti» dərsliyi. Bakı - 2006.
8. Bəyalı Ataşov, Elşən İbrahimov, Nurpaşa Novruzov .Maliyyə nəzəriyyəsi. Dərs. Bakı-2014 il.-648s
9. Qəzənfər Abbasov .Maliyyə nəzarəti növlərinin təsnifatı və onun əsas istiqamətləri Maliyyə və uçot.- 2010.
10. Vahid Novruzov Audit. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 604 s.
11. Bəybala Xankişiyev. «Maliyyə nəzarəti» Bakı -2012.
12. A. Əliyev, A. Şəkəreliyev «Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti» Bakı-2012;
13. Akif Musayev , Yaşar Kəlbəliyev. AR vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, 2002. – 324 s.
13. Б.И.Валуев, Л.П. Орлова, Е.Л. Зернов и др. Оперативный контроль экономической деятельности предприятий. Мос-2014
14. Дадашев А.З., Черник Д.Г. Финансовая система России: Учебн. пособие. М.: ИНФРА-М. 2013.
15. Г.Б.Поляк, Финансы. Учебник. Моск.-2011.
16. Данилевский Ю.А. Финансовый контроль в СССР и пути его совершенствования. М., 2015.
17. Ван Дер Хофт В. Методология и процедуры аудита // Контроллинг, 2016, №1.

18. А.И Пономарев., Т.В.Игнатова Налоги и налоговое администрирование в Российской Федерации, 2012.-548с.
18. М.О. Клейменова Налоговое право: Учебю пособие. – М.: Московский финансово-промышленной университет «Синергия» 2013.
- 19..Шермет А.Д. Финансы предприятия .Учебн. Пособие. Москва–2007. 344 с.
- 20.І.А.Blank. Финансовая стратегия предприятия. Киев. 2006. – 711 с.
21. Финансовый менеджмент. Учеб. (Под ред. академик Е.С. Стояновой). Москва, 2006